

TC
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERİM'DE HALİFE KAVRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK

HAZIRLAYAN
İSMAİL ÖZTÜRK

KONYA 2006

ÖNSÖZ

Kur'an' daki kavramların araştırılması çalışmaları geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemli bir yer teşkil etmektedir. Geçmişte bu alanda “el-Eşbah ve'n-Nezair” isimli eserler neşredildiği gibi günümüzde de “Kur'an'da Kavram” vb. adlarla eserler neşredilmektedir. İslam âlimleri anlamı tam olarak kavranamayan veyahut birden fazla anlama gelen kavramları açıklamaya çalışmışlardır. Metot olarak kelimenin lügat manalarını inceleyerek Kur'an'da o kelimeyle anlatılmak istenen manaları araştırmışlardır. Bunun içinde ilk olarak araştırılacak olan kelimenin geçtiği ayetler tespit edilmiş, bu ayetlerin tefsirleri iyice öğrenilmeye çalışılmış ve Kur'an'ın o kelimeyi kullanmasıyla hâsıl olan manalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmaları bizler için birer örnek teşkil eden hocalarımız yapmış oldukları çalışmalarda yorumların Allah'ın bildirdiği veya kastettiği nihai anlam olmadığını bundan dolayı da bu sahadaki çalışmaların daha da derinlemesine sürdürülmesi gerektiğini bizlere öğretmişlerdir. Biz, bir kavram çalışması olan bu çalışmamızda Kur'ân-ı Kerim'de geçen halife kavramını yüksek lisans çalışması standartları ve imkânları ölçüsünde incelemeye çalıştık.

Bizi, bu çalışmayı yapmaya teşvik eden, insanın Allah'ın halifesi olduğu düşüncesinin hem halk arasında hem de akademisyenler arasında pek çok kimse tarafından ifade ediliyor olmasıdır. İnsanın Allah'ın halifesi olamayacağını ve insan için en yüce makamın Allah'a kulluk olduğunu ifade etmeye çalışacağız. Ayrıca, islam âlemi, bayraktarlığını yapacak bir liderden yoksun olmasından dolayı her geçen gün daha da zor günler geçirmektedir, öyle görünüyor ki bu sıkıntılar daha da artacak. Bundan dolayı İslam âleminin başında bir halifenin bulunması dini naslar bakımından zaruri midir sorusunun cevabı üzerinde duracağız.

Bu çalışmamda bana yol göstererek değerli mesâilerini tahsis eden Prof. Dr. M. Sait ŞİMŞEK hocama ve benim yetişip bu seviyeye gelmemde katkıları bulunan bütün kıymetli hocalarıma ayrıca anne ve rahmetli babama en içten teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bizden muvaffakiyet Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR.....	iv
GİRİŞ.....	1
1.KONUNUN SEÇİLMESİ.....	1
2.KONU HAKKINDAKİ KAYNAKLAR.....	1
3.TEZİN AMACI.....	1
4.TEZDE KULLANILAN YÖNTEMLER	2
5.TEZİN MUHTEVASI	2

BİRİNCİBÖLÜM

HALİFE KAVRAMI

A. HALİFE KAVRAMI	5
1. SÖZLÜK ANLAMI.....	5
2. K.KERİM'DE KULLANILIŞI	6
3. İSTİLÂHİ ANLAMI	9
B.HİLAFETİN FARZİYETİ	10
1.HİLAFETİN FARZİYETİNE DAİR GETİRİLEN DELİLLER	10
2.İSLAM TOPLUMUNDA TEK BİR HALİFENİN BULUNMASININ FARZ OLDUĞUNA DAİR DELİLLER.....	13
3.TARİHİ SEYR İÇERİSİNDE HALİFE KAVRAMININ KULLANILIŞI.....	14
4.GENEL VE ÖZEL İSTİHLAF	16
a. Halifelik Makamı ve Halifenin Yükümlülükleri Emanet Kavramı	17
C.İSLAM VE DEVLET	20
1. Devlet-Hilafet- İmamet-İmaret Hakimiyet, Meliklik ve Sultan Kavramları	21

İKİNCİ BÖLÜM

SORUMLU HALİFE Mİ? ALLAH'IN HALİFESİ Mİ?

A. SORUMLU VARLIKLAR	34
1. MELEK KAVRAMI	34

a. Özellikleri.....	35
b. Sayıları ve Çeşitleri.....	36
2. CİN KAVRAMI:	39
a.İblis, Şeytan, Adem.....	40
3. İNSAN KAVRAMI:	48
a.Tesbih ve Takdis(Tevhid) Kavramları.....	49
B. İLGİLİ KAVRAMLAR	61
1.RUH KAVRAMI.....	61
2.EMR KAVRAMI	77
3.KELİME KAVRAMI	78
C.İNSAN ALLAH'IN HALİFESİ MİDİR ?.....	79
SONUÇ	88
BİBLİYOGRAFYA.....	90

KISALTMALAR

as.	Aleyhisselam
bk.	Bakınız
bl.	Bölüm
bs.	Basım, baskı
c.	Cilt
c.c.	Celle Celâlühü
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
h.	Hicri
Hz.	Hazreti
m.	Miladi
müt.	Mütercim
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü, Ölüm Tarihi
r.a.	Radıyallahü Anh/Anhümâ/Anhüm
s.	Sayfa
SAV	Sallallahü Aleyhi Vesellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
trc.	Tercüme eden
thk.	Tahkik Eden
ts.	Tarihsiz
neşr.	Neşriyat/Neşreden
vb.	Ve benzeri
Vs.	Vesaire
Yay.	Yayınları/Yayıncılık

GİRİŞ

1.KONUNUN SEÇİLMESİ

Son ve gerçek din olan İslam'ın hayat dolu bilgilerini insanlığa sunan Kur'ân-ı Kerim, her yönüyle incelenmeye değer ilahi bir kitaptır. Hidayet rehberi olan bu mukaddes eserin anlaşılması, anlatılması ve yaşanması, aynı zamanda iyi Müslüman olmanın da gereğidir. İslam'ın inanç ibadet ve ahlak esaslarını, genel prensipler halinde bir araya toplayan Kur'ân-ı Kerim dini hayatın vazgeçilmez unsurudur. Muhtevasından, fesahat ve belâgatına kadar çok yönlü özellik ve üstünlükler taşıyan bu büyük kitap, Hz. Peygamberden günümüze kadar geçen asırlar içinde, Müslümanlar tarafından anlaşılmaya çalışılmış ve tefsirleri yapılmıştır. Kur'ân-ı anlamaya yönelik tefsir çalışmaları, her asırda ve dünyanın her yerinde, yüzlerce tefsir âlimi tarafından devam ettirilmiş olup kütüphaneler bu çalışmaların değerli ürünleriyle dolup taşmıştır. Bu çalışmalardan bir bölümünü de "el-Eşbah ve'n-Nezâir" isimli eserler oluşturmuştur. Biz de çalışmamızı bu alanda yapmaya karar verdik ve Kur'ân-ı Kerim'de halife kavramını incelemeye başladık.

2.KONU HAKKINDAKİ KAYNAKLAR

Konunun araştırılması aşamasında Tefsir, Hadis, Akaid, Fıkıh ve Tarih kaynaklarının yanında konumuzla ilgili yapılan farklı müstakil çalışmalara da müracaat edilmiştir.

3.TEZİN AMACI

İnsanoğlu, Allah vergisi yaratılışı sayesinde şunu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde anlar ki; bir ülke veya şehir, köy ya da kabile hatta birkaç kişiden ibaret bir ev halkı gibi örgütlü hiçbir toplum, hareket halindeki toplum çarkını çeviren bir idareci olmaksızın varlığını sürdüremez. Böyle bir yönetici olmaksızın bu toplumun unsuları, kısa zamanda dağılır, düzensizlik ve kargaşa hüküm sürer. Bu yüzden büyük veya küçük bir toplumun yöneticisi olan kişi, geçici veya daimî olarak görevini yapamaz hale geldiğinde kendisine mutlaka bir vekil tayin edecektir. Bir enstitü başkanı veya bir okul müdürü ya da bir işyeri sahibi, birkaç saatliğine bile olsa kendi yokluğunda kendisini temsil etmesi için birini seçecektir.

Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete göre İslam, sosyal hayatla ilgili bir dindir. Allah Teala ve Hz. Peygamber'in bu dinin sosyal yapısına vermiş olduğu önem asla inkar edilemez. Hz. Peygamberin hicreti yılbaşı olarak kabul etmesi manidardır. Hz. Peygamberin, Müslümanların eline geçen herhangi bir şehir veya köye, mümkün olan en kısa zamanda, Müslümanların işlerini ellerine bırakacağı bir yönetici veya idareci tayin etmişti. O, cihat emri verilen çok önemli askerî seferlerde, yerine vekalet etmesi için, birden fazla lider ve komutan tayin etmişti. Nitekim Mûte savaşında, birincisi öldürülürse ikincisi, ikincisi öldürülürse üçüncüsü ve üçüncüsü öldürülürse dördüncüsü komutan olarak kabul edilip emri dinlenilsin diye, dört komutan tayin etmişti.¹

Keza Hz. Peygamber Medine'den her ayrıldığında kendi yerine bir idareci tayin etmişti.² Hatta Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde ve ne olacağına dair ortada hiçbir fikir yokken, o birkaç günlük süre zarfında bile Mekke'de kendi şahsi işlerini yürütmesi ve kendisine emanet edilen şeyleri insanlara iade etmesi için Hz. Ali'yi kendi vekili olarak tayin etmişti.³

Ancak bu vekil bırakma durumu insanoğlu için böyle olmakla beraber her şeyi yaratan Allah Teala için böyle bir şey söylemek kanaatimizce ne naklen nede aklen mümkün görünmektedir.

Çalışmamızın iki yönü vardır. Birinci yönünde ilk insan olan Hz. Adem kimin halifesidir sualinin cevabını bulmaya çalışırken ikinci yönünde İslam devlet başkanlığı olan hilafetin gerekliliği ve delillerini açıklamaya çalışacağız.

4. TEZDE KULLANILAN YÖNTEMLER

Konular işlenirken âyet ibarelerine ve meallerine fazla yer verilmeyerek çalışmanın hacminin belli sınırlar içinde kalması sağlanmıştır. Bununla beraber yer yer ayrıntılı açıklamalar yapmaktan da kaçınılmamıştır.

¹İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Hişam, (v.218/834)*Siretü ibn Hişam*, IV, 197, Kahire, 1355-1356.

²*Siretü ibn Hişam*, II, 251; IV, 173, 272.

³*Siretü ibn Hişam*, II, 98.

5.TEZİN MUHTEVASI

K.Kerimde Halife Kavramı adını verdiğimiz çalışmamızı kısa bir “Giriş”ten sonra üç bölüme ayırdık :

“Birinci bölüm”de halife kavramının sözlük ve ıstılâhi anlamları ile Kur’ân-ı Kerim’de ki kullanılışlarını açıklayarak kelimenin kapsadığı anlamları ortaya koymaya çalıştık. Yine bu bölümde hilafetin farzıyeti, İslam toplumunda birden fazla halifenin olup olamayacağı, halife kavramının tarihi süreç içerisindeki seyri, genel ve özel istihlaf, halifeliğin gereği olan emanet kavramı, İslamda devlet yönetiminin yeri (Devlet, İmamet, İmaret, hakimiyet-Meliklik, Sultan kavramları) ve devlet başkanının belirlenmesi ilahi bir tayinle midir? konularını incelemeye çalıştık.

“İkinci bölüm”de sorumlu varlıklar olan melek, cin (İblis, Şeytan, Âdem) ve insanın özellikleri üzerinde durularak melekler ve cinlerin değil de insanın halife kılınmasının neden ve hikmetlerinin neler olabileceğini, ayrıca halife kavramıyla ilgili olan rûh, emr ve kelime kavramlarını izah ederek tevhid inancının temel taşı olan tenzihi esas olarak insanın taşıdığı ruhun Allah Teâlâ’dan bir parça olmadığını ve İnsan Allah’ın halifesidir diyenlerin delillerini ve onlara verilebilecek cevapları arz etmeye çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİFE KAVRAMI

A.HALİFE KAVRAMI

1. SÖZLÜK ANLAMI

خليفة kelimesini incelemeyen önce bu kelimenin türemiş olduğu kökün anlamlarını incelememiz gerekir. Çünkü türemiş olduğu kök, bir kelimenin manası ile ilgili değişik ipuçları verir.

Türkçemizde “kalfa” olarak kullanılan “خليفة” kelimesi,⁴ “خلف” kökünden türemiş “فعليل” vezninde ism-i fâil anlamı taşır ve sonundaki “ة” harfi, anlamı güçlendirmek için eklenmiştir. Çoğulu “خلفاء” veya “خلاف” şeklinde gelir.⁵ خليفة kelimesinin sonunda bulunan “ة” harfi, dilcilerin ve müfessirlerin çoğunluğuna göre mübalağa içindir. خليفة başkasının yerini tutan, onun makamına oturan, onun adına hükmeden kimse anlamına gelmektedir.⁶ Bu kelime aynı zamanda sultan yerine de kullanılmaktadır.⁷

“خلف” mâzi fiilinin anlamı; ardında/halef oldu, peşi sıra takip etti, yerini aldı, arkasında bulundu,⁸ demektir. Bir diğer deyişle, geçip gitti, önce geldi/oldu, başta bulundu manalarının zıddıdır.⁹ Aynı kökten türeyen “خلف”, Türkçede “halef-selef” ifadesinde olduğu gibi, “selefin yerini alan, sonradan gelen (nesil)” demektir. Ancak, “خلف”, daha çok “kötü halef olan” manasını tazammun etmektedir.¹⁰ “تفاعل” bâbındaki manası ise geç kalanlar demektir.¹¹ Aynı kökten türeyen “خلاف”, arka tarafında, çaprazlama; “الخلف”den türeyen “اخلاف”, vâ’ dinden dönme, cayma; “خالف”den türeyen

⁴Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, (v. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Yayıncı Zehraveyn, Fatih-İstanbul, I/130

⁵el-İsfehâni, Râğîb b. Muhammed Ebu'l-Kâsım el-İsfehâni, (ö.502/1108), *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Dârülmârife, Beyrut, ts, s. 155-156.

⁶İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, (h.630-711), *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut 1956, I-xv, IX/83; el-Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman Ali b. Muhammed el-Cevzi, (v.h. 597), *Zâdu'l Mesir fi İlmit-Tefsir*, I-IX. Beyrut-1964, I/60; el-Feyruzabadi, Meccuddin Muhammed b. Ya'kub el-Feyruzabadi, *Besâiru zevi't Temyiz fi Letâifil-Kitabi'l Aziz*, Kahire-1973 II/562; el-Alûsî, Şihâbuddîn Mahmûd el-Alûsî, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (1270/1853) Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts, I, 220; Vecdi Ferid, Muhammed (ö. 1374/1...) - *el Mushafu'l Müfesser*, Kahire, ts, 7.

⁷El-Cevheri, <http://www.alwarraq.com>, IV/1356

⁸İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1410/1990 IX, 82; Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil yay., İzmir, 1999 s. 541; et-Taberî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1995, I, 287; el-Endelûsî, İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz* (Tefsîru İbn Atiyye), (546/1151), Katar, 1412/1991, I, 227.

⁹el-İsfehâni, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 155.

¹⁰İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 82; Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 541; Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, 1997, VII, 229.

¹¹el-İsfehâni, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 155.

”مخالفة”, karşı olma manalarına gelmektedir.¹² Aynı fiil تفعيل bâbında kullanıldığında halife tayin etmek; افعال bâbında kullanıldığında da geride nesil bırakmak, kendi yerine başkalarını getirmek, kişinin düşmanı gördüğünde kılıcını almak için elini kınına doğru götürmek, vurmak anlamlarını taşımaktadır.¹³

خليفة kelimesinin mef’ul anlamında olması da mümkündür. Yani halef olarak bırakılan demek olur. Nitekim kesilen hayvan anlamında (aynı vezinde) ”زبيح” da denilmektedir.¹⁴ خليفة müzekker ve müennes için kullanılabilirdiği gibi, müfred ve çoğul manada da kullanılabilen bir kelimedir. Bir kıraatte ise, kâf ile (خليفة=yaratık) şeklinde okunmuştur.¹⁵

Bir diğer görüşe göre de خليفة kelimesi “nesilden sonraki nesil, asırdan sonra asır halinde birbiri ardınca gelenler” anlamını taşımaktadır.¹⁶ “Asıl yokken onun makamına vekalet eden, makamın asıl sahibinin şerefiyle de şereflenmiş olur”¹⁷ denilmiştir.

2. K. KERİM'DE KULLANILIŞI

خلف kökünden türeyen kelimeler Kur'an'ı Kerim'de yüzyirmiyedi yerde geçer. Ama konumuzla direkt ilgili olarak خليفة kelimesi Kur'an'da iki yerde,¹⁸ خليفه'nin çoğulu خلاء dört yerde,¹⁹ خلفاء kelimesi de üç yerde²⁰ geçmektedir. استخلاف kelimesi ise Kur'an'da dört ayette²¹ zikredilir. Yine konuyla dolaylı olarak ilgisi olan خلف kelimesinin de iki ayette²² geçtiği görülmektedir.

¹² ez-Zebîdî, M.b.Muhammed Abdurrezâk el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l Kâmûs*, c. I, s. 5824 <http://www.alwaraq.com>; Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 541.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 82-83; İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, s. 155.

¹⁴ el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, (ö.671/1273); *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (I-XX), Mısır 1967. (Tefsîru'l-Kurtubî), Buruc yay. Cihan Ofset 1997 Tercüme ve notlar M. Beşir Eryarsoy, I, 536

¹⁵ er-Râzi, Fahrüddin er-Râzi, (606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb*, İstanbul-1307, Akçağ Yay. 2/244.

¹⁶ İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dimaşkı el-Kureyşî, (h.701-774), (thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), *Muhtasar Tefsîru İbn Kesîr* (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm), Dârulfikr, Beyrut, 1416/1996; I, 47.

¹⁷ Emiroğlu, Tahsin, *Esbâb-ı Nuzûl*, Uysal Kitabevi, Konya, 1980, XV, 15.

¹⁸ Bakara 2/30, Sâd 38/26.

¹⁹ En'âm 6/165, Yûnus 10/14-73, Fâtır 35/39.

²⁰ A'râf 7/69-74, Neml 27/62.

²¹ En'âm 6/133, A'râf 7/129, Hûd 11/57, Nûr 24/55.

²² A'râf 7/169, Meryem 19/59.

Kur'an-ı Kerim'de bu kökten türemiş olan anlamlar şunlardır:

a- “خلف – يخلف” : Arkasından gelmek,²³ halef olmak, yerine geçmek demektir.²⁴

خليفة: Halife, yerine geçen, halef olan demektir.²⁵ Cemisi: خلاء²⁶ ve خلفاء²⁷ dır.

b- “الخالف” : Savaşa katılmayıp geride kalan. Cemisi: الخالفين-خالفون²⁸ dır. الخالف nün müennesi الخالفة: kinaye olarak kadına denilir. Zira kadın evde bulunmakla geride kalmış olur. Cemisi: خوالف²⁹ dur.

c- “خالف - يخالف” : Muhalefet etmek, karşı çıkmak, istenmeyen işi yapmak demektir. اخالفكم³⁰ : Size yasakladığım hususları kendim yapmak istemiyorum; size yasakladığım şeyleri kendim yapmakla size muhalefet etmek istemem. An harfi cerri ile kullanıldığında يخالفون³¹ : Yüz çevirmek, geri dönmek, muhalif hareket etmek demektir.

d- “الخلف - يخلف” : Yerine getirmemek, dönmek, ifa etmemek demektir. İsm-i faili: مخلفون dur. Bu kökten Kur'an-ı Kerimdeki kullanımına bakarsak, فاخلفتم³², فاخلفنا³³, فاخلفنا³⁴ şeklidir. Alâ harfi cerri ile يخلف - الخلف: Geri vermek, iade etmek demektir. يخلفه⁴¹.

e- “خلف - تخلفا” : Tehir etmek, geriye bırakmak, arkada bırakmak demektir. İsm-i mef'ulü: مخلف dur. Cemisi مخلفون-مخلفين dir. خلفوا⁴², المخلفون⁴³, للمخلفين⁴⁴ dir.

f- “تخلف - يتخلف”⁴⁵ : Geride kalmak, arkada durmak demektir.

²³A'raf 7/169, Meryem 19/59.

²⁴A'raf 7/150, Zuhuf 43/60, A'raf 7/142.

²⁵Bakara 2/30, Sâd 38/26.

²⁶En'âm 6/165, Yunus 10/14–73, Fâtır 35/39.

²⁷A'raf 7/69–74, Neml 27/62.

²⁸Tevbe 9/83.

²⁹Tevbe 9/87–93.

³⁰Hûd 11/88.

³¹Nûr 24/63.

³²İbrahim 14/22.

³³Tâ-Hâ 20/86.

³⁴Tâ-Hâ 20/87.

³⁵Tevbe 9/77.

³⁶A.İmrân 3/194.

³⁷Tâ-Hâ 20/58.

³⁸Bakara 2/80, A.İmrân 3/9, Ra'd 13/31, Hac 22/47, Rum 30/6, Zümer 39/20.

³⁹Tâ-Hâ 20/97.

⁴⁰İbrahim 14/47.

⁴¹Sebe' 34/39.

⁴²Tevbe 9/118.

⁴³Tevbe 9/8.

⁴⁴Fetih 48/16.

⁴⁵Tevbe 9/120.

g- “اختلف -يختلف -اختلافا” : ⁴⁶اختلف : İhtilafa düşmek, ⁴⁷اختلتم : Anlaşmamamak, ihtilafa düşmek, ⁴⁸اختلوا : İhtilafa düşmek, ⁴⁹تختلفون : İhtilafa düşmek, ⁵⁰يختلفون : ihtilafa düşmek, ⁵¹فختلف : İhtilafa düşülmek, ⁵²اختلاف : Arka arkasına geliş veya ayrı ayrı, muhtelif oluş, ⁵³اختلافا : Tenakuz, çelişki anlamında kullanılmıştır. ⁵⁴اختلف fiilinin ism-i faili ⁵⁵مختلفا in cemisi ⁵⁶مختلفون ve ⁵⁷مختلفين dir. İhtilafa düşenler anlamındadır.

h- “يستخلف-استخلف”⁵⁹ : Halife tayin etmek, tasarruf hakkı vermek, yerine geçirmek, halef kılmak demektir. İsm-i mef’ulü ⁶⁰مستخلف dur. Cemisi ise ⁶⁰مستخلفين dir.”

ı- “خلف”⁶¹ : Bir sonraki nesil, devir, karn, arka, kuddâm’ın zıddı, geri demektir. ⁶²خلفك : Senden sonra, senin arkandan gelecek kimseler için..., ⁶³خلفكم, ⁶⁴خلفنا, ⁶⁵خلفه, ⁶⁶خلفها : Ayetlerde geçen ön ve arkadan murad, makamına göre ya bütün cihetler veya zamanlardır.

i- “الخلفة” : Halef, yerine geçen, arkasından gelen demektir. ⁶⁸خلفة.

j- “خلاف” : Arka⁶⁹, çapraz⁷⁰, ⁷¹خلافك : Arka, sonra, manasına gelir.

⁴⁶Bakara 2/213, A.İmrân 3/19, Meryem 19/37, Zuhruf 43/65.

⁴⁷Enfâl 8/42, Şûrâ 42/10.

⁴⁸Bakara 2/176–213–253, A.İmrân 3/105, Nisâ 4/157, Yunus 10/19–93, Nahl 16/64–124, Câsiye 45/17.

⁴⁹A.İmrân 3/55, Mâide 5/55, Mâide 5/48, En’âm 6/164, Nahl 16/92, Hac 22/69, Zuhruf 43/63.

⁵⁰Bakara 2/113, Yunus 10/19–93, Nahl 16/39–124, Neml 27/76, Secde 32/25, Zümer 39/3–46, Câsiye 45/17.

⁵¹Hûd 11/110, Fussilet 41/45.

⁵²Bakara 2/164, A.İmrân 3/190, Yunus 10/6, Mü’minûn 23/80, Câsiye 45/5, Rum 30/22.

⁵³Nisâ 4/82.

⁵⁴Nahl 16/69, Fâtır 35/27–28, Zâriyât 51/8.

⁵⁵En’âm 6/141, Nahl 16/13, Fâtır 35/27, Zümer 39/21.

⁵⁶Nebe’ 78/3.

⁵⁷Hûd 11/118.

⁵⁸Nûr 24/55.

⁵⁹En’âm 6/133, Hûd 11/57, Nûr 24/55.

⁶⁰Hadîd 57/7.

⁶¹A’raf 7/169, Meryem 19/59.

⁶²Yunus 10/92.

⁶³En’âm 6/45.

⁶⁴Meryem 19/64.

⁶⁵Ra’d 13/11, Fussilet 41/42, Ahkaf 46/21, Cin 72/27.

⁶⁶Bakara 2/66.

⁶⁷Bakara 2/255, A’raf 7/17, Tâ-Hâ 20/110, Enbiyâ 21/28, Hac 22/76, Sebe’ 34/9, Yâsîn 36/9, Fussilet 41/14–25 A.İmrân 3/170, Nisâ 4/9, Enfâl 8/57.

⁶⁸Furkan 25/62.

⁶⁹Tevbe 9/81.

⁷⁰Mâide 5/33, A’raf 7/124, Tâ-Hâ 20/71, Şuara 26/49.

⁷¹İsrâ 17/76.

3. İSTİLÂHİ ANLAM

Terim olarak, halife kelimesinden kastedilen sadece Hz.Adem değil⁷² onun şahsında bütün insan cinsi veya diğer bir ifade ile Hz.Adem'in zürriyetidir.⁷³ Bozgunculuk yapmak, kan dökmek gibi vasıfların, Hz. Adem'in şahsında değil, ondan sonra gelenlerde tezahür etmiş olması, bu kanaate gerekçe olarak gösterilmiştir.⁷⁴

خليفة kelimesi خلف'nin mastarıdır. Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonra, Ona halef olarak mü'minlere emîr olmak şeklinde tarif edilmiştir. Bey'at sonucu mü'minler adına tasarruf yetkisine sahip olan ve ahkâmın tatbikini sağlayan kimseye halife denir.⁷⁵ İslâm hukukçuları hilâfet terimini, genellikle Hz. Peygamber (s.a.s.)'in yerine geçmek anlamında kullanmışlardır. Gerçekte hilâfet; “şeriatı Allah'tan tebliğ eden Peygamber'in yerine geçip dini korumak ve dünya işlerini de düzene sokmak”⁷⁶ demektir; en yüksek başkanlık ve amme velayetidir; dini koruma ve dünya işlerini düzenleme makamıdır.

İbn-i Hümam Müsayere isimli eserinde: “Millet-i İslâmiyye üzerinde tasarruf-u ammeye istihaktır”⁷⁷ şeklinde beyan etmiştir.

Dilcilerden Zeccâc, yöneticiler için Allah'ın yeryüzünde ki halifeleridir demenin caiz olduğunu söyler. Diğer dilciler ise halife en büyük yöneticidir demişler ve Sâd38/26 âyeti delil olarak ileri sürmüşlerdir. Ferra ise halife nesil ve nesil birbirlerini takip edenlerdir görüşüne En'am6/165 ayeti delil getirmiştir. “Ümmeti Muhammed kendilerinden önceki ümmetlerin halifesidir”⁷⁸ demiştir.

⁷²er- Razi, *Tefsiru'l Kebir*, I/381; el-Maturidi Ebu Mansur, (333 / 944) *Te'vilat Ehlî's Sünne*, Kahire-1971, I/92;

⁷³ez-Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, (ö.538/1143); *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-IV, Beyrut, 1417/1997, I/61; er-Razi, *Tefsiru'l Kebir*, I/381.

⁷⁴et-Taberi, Muhammed b. Cerîr, (838 - 923m.) *Tarihur-Rusul ve'l Mülük*, I/54, Kahire-1987; el-Maturidi, *Te'vilat Ehlî's Sünne*, I/92.

⁷⁵el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 105-106.

⁷⁶İbn Haldun, (1332-1406), Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Mukaddimetü ibn Haldun*, I-III, Kahire, 1401. (çev. Zakir Kadiri Ugan) Dördüncü Baskı, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1996. s. 191.

⁷⁷Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, MEB Yay. c. I, s. R15.

⁷⁸İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, IX, 82-83.

B. HİLAFETİN FARZİYETİ

1. HİLAFETİN FARZİYETİNE DAİR GETİRİLEN DELİLLER

a- Kur'an-ı Kerim'de: Allah Teala şöyle buyurmuştur:

--“Hayır! Rabbine And olsun ki; onlar aralarında çıkan anlaşmazlıklarda, seni hakem tayin edip sonra da senin verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça, gerçekten iman etmiş olmazlar.” (Nisa 65)

--“Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik.” (Nisa 105)

--“Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve onların arzularına uyma! Allah'ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmalarından sakın.” (Maide 49)

--“Her kim Allah'ın indirdikleriyle hükmetmezse, işte onlar kafirlerin ta kendileridir.” (Maide 44)

Kuran'ın bu ayetleri ve diğer birçok ayetler, Allah'ın indirdikleriyle yönetmenin farziyeti konusunda delil olarak getirilmişlerdir.

b- Peygamber Efendimiz (sav)'in Sünneti'nde:

İmam Müslim, Ebu Hazm'ın şöyle dediğini rivayet etti: Ebu Hureyre (r.a.) ile beş sene beraberdim ve ondan Peygamber (sav)'in şöyle dediğini duydum: Resulullah (sav) buyurdular ki: “Beni İsrail'i (İsrail oğullarını) peygamberler yönetiyorlardı. Bir peygamber vefat edince, onun yerine ikinci bir peygamber geçiyordu. Ancak, benden sonra peygamber yoktur. Fakat ardından halifeler gelecek ve çok olacaklardır.” Orada bulunanlar: (Onlar hakkında) bize ne emredersiniz? diye sordular. “Önceki biatınıza sadakat gösterin. Onlara haklarını verin. Onlar üzerindeki haklarınızı (eda etmedikleri takdirde, kendilerinden değil) Allah'tan isteyin. Zira Allah'u Teala, idareleri altındakilerin hukukunu onlardan soracaktır” buyurdu. (Buhari, Enbiya, 3196; Müslim, İmaret, 3427; Ahmed b. Hanbel, Mükessirin, 7619)

c- Sahabilerin Sözlerinde:

Ali İbn Ebi Talib (ra) şöyle dedi: “İnsanlar, ister iyi isterse kötü olsun bir İmam (Halife) olmadan, doğrulmazlar (düzelmeyiz).” (Beyhaki, Kenz-ul Ummal, 14286)

d- Ulemanın Sözlerinde:

İmam Kurtubi Bakara suresi 30. ayetin tefsirinde (Muhakkak ki; Ben yeryüzünde bir Halife yaratacağım) ayeti hakkında “Bu ayet bir İmam veya bir Halife’nin seçiminde kaynaktır. Buradaki farziyet hakkında Mutezili olan el-Asam dışında, ne imamlar arasında ne de ümmet arasında bir ihtilaf yoktur”⁷⁹ demiştir.

İmam Nevevi “Halife seçmenin tüm Müslümanlar üzerine farz olduğu konusunda icma (alimlerin ittifakı) vardır” demiştir. (Şerh-u Sahih-i Müslim, 12/105)

İmam Gazali Hilafetin kaybolmasının potansiyel sonuçlarını yazarken, şöyle dedi: “Hakimler uzaklaştırılacak, velayet hükümsüz kılınacak... bunların otoritedeki kararları icra edilmeyecek ve bütün insanlar haram sınırı üzerinde bulunacaktır.”⁸⁰

İmam Ebu’l Hasen el-Maverdi şöyle dedi: “İmamet (liderlik) akdini yapmak, bütün ümmet üzerine icmaen vaciptir.”⁸¹

İmam el-Cuzeyri dört imamın görüşlerini dikkate alarak şöyle beyan etmektedir: “İmamlar (dört mezhebin imamları; Şafii, Hanefi, Maliki ve Hanbeli) -Allah onlara rahmet etsin- İmamet (Hilafetin) bir farz olduğu ve Müslümanların dinin hükümlerini tatbik eden ve zalimlere karşı haklarını veren bir İmam tayin etmelerinin vacip olduğu konusunda ittifak ettiler.”⁸²

İbn-i Abidin bu konuyla ilgili olarak “Resûl-i Ekrem (sav) pazartesi günü vefat etmiş, salı günü yahut çarşamba akşamı veya çarşamba günü defnedilmiştir. Bu arada Ashab-ı Kiram, herşeyden evvel müslümanların başına bir halife seçmekle meşgul olmuşlardır. Bu sünnet bugüne kadar devam ede gelmiştir. Bir halife vefat etti mi,

⁷⁹el-Kurtubi, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/264.

⁸⁰el-Gazali, Ebu Hamid Muhammed el-Gazali (450-505/1111) *el-İktisad fil İtikad*, Beytut 1403/1983, s. 240.

⁸¹el-Maverdi, Ebü’l Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdi (3364/974- 450/1058), *el-Ahkam’us Sultaniyye*, Beyrut 1405/1985, s. 56.

⁸²el-Ceziri,(Cuzeyri) Abdurrahman el-Ceziri, *el-Fıkh ’ale’l Mezahib’il Erba’a (Dört Mezhebin Fıkhı) I-V*, Kahire 1392---Beyrut, ts. c. 5, s. 416.

yerine başkası seçilmedikçe defnedilmez. Halifenin müslüman ve hür olması şarttır. Zira kâfir, müslüman üzerine velî olamaz. Köleden de halife olmaz. Çünkü onun kendine velî olmaya hakkı yoktur. Başkasına nasıl velî olabilir. Sabii ile deli de, köle gibidir. Kadınlardan da halife olmaz. Çünkü kadınlar evlerinde oturmakla memurdurlar. Onların hâli tesettüre mebnidir. Rasûl-i Ekrem (sav) buna işaretle “İşlerini kadına tevdi eden bir kavm felâh bulmayacaktır” buyurmuştur. (Buhârî, Fiten 17, Megâzi 82; Tirmizî, Fiten 75, (2263); Nesâî, Kudât 8 (8, 227). Halife muktedir, yani hükümleri yürütebilir, mazlumun hakkını zalimden almaya, sınırları ve memleketi korumaya, asker sevkine vesaireye gücü yeter olmalıdır”⁸³ demiştir.

İmam Merginani, “Kafirlerin (tâgûti güçlerin); Allahû Teâla'nın indirdiği hükümlere mukabil olmak ve onların yerine geçmek üzere koydukları hükümleri reddetmek farzdır. Onların, mü'minler üzerinde velayet hakkının bulunmayacağı hususu kat'idir”⁸⁴ demiştir. Dolayısıyla mü'minler; kâfirlerin veya mürtedlerin istilâsına uğrarlarsa, kuvvetle başlarına geçen bu yönetimi kabul etmezler. Onlara karşı cihadın farz-ı ayn olduğunu bilirler. Nitekim İmam-ı Serahsi: “Cihaddan maksad; müslümanların emniyet içerisinde bulunmaları, din ve dünya işlerini yürütme imkanına kavuşmalarıdır”⁸⁵ diyerek, hassas bir noktaya işaret eder. İstilâ altında iken dahi; mü'minlerin (müstevlilerin liderine itaat etmeyip) kendi içerinden bir imam seçmeleri vaciptir.

⁸³İbn Abidin, Muhammed Emin b. Âbidin, (h.1198 -1252) *Reddü'l Muhtar ale'd Dürri'l Muhtar*, I-VI; İst.1982, c. II, sh.384.

⁸⁴el-Merginani, (Hicri 593 tarihlerinde yaşamış) *el-Hidaye Şerhû Bidayetü'l Mübtedi*, Kahire:1965 c. I, sh.199.

⁸⁵es-Serahsî, Şemsü'l eimme es-Serahsî (ö. 490/1097), *el-Mesut*, Beyrut: ts, c. X, sh.3.

2.İSLAM TOPLUMUNDA TEK BİR HALİFENİN BULUNMASININ FARZ OLDUĞUNA DAİR DELİLLER

a-Peygamber Efendimiz (sav)'in Sünneti'nde:

-İmam Müslim, Said el-Hudri (r.a.)'den Peygamber (sav) şöyle dediğini rivayet etti: “İki halifeye biat edildiğinde, ikincisini öldürün!” (Müslim, İmaret 3444)

-Arface İbnu Şureyh (r.a.) anlatıyor: Resulullah (sav) buyurdular ki: “Siz bir kişinin etrafında birlik halinde iken; bir başkası gelip, kuvvetinizi kırmak veya cemaatinizi bölmek isterse, onu öldürün!” (Müslim, İmaret 3443)

-Abdullah bin Amr bin el-As (r.a.)'den rivayet edildiğine göre; Resulullah (sav) şöyle buyurdu: “Kim bir imama beyat eder, elinin ayasını ve kalbinin semeresini ona verirse-ona beyat ederse- ona itaat etsin. Onunla çatışan bir başkası gelirse, sonrakinin boynunu vurun.” (Müslim, İmaret, 3431)

b- Alimlerin Sözlerinde:

-eş-Şevkani “Bilinmesi İslam'dan zarurettir ki; İslam Müslümanların arasının bölünmesini ve topraklarının (birbirinden) ayrılmasını haram kılmıştır.”⁸⁶

-el-Maverdi “Ümmetin aynı vakitte iki İmam'a (lidere) sahip olması, haramdır.”⁸⁷

-en-Nevevi, “Araları uzak olsa ve dünyanın farklı yerlerinde bulunsalar bile, iki veya daha fazla İmam'a beyat vermek, caiz değildir. Eğer aynı vakitte birinden sonra diğeri için iki beyat verilirse, birinci biat geçerlidir ve bu kabul edilmeli ve tatbik edilmelidir. Oysa ikinci beyat geçersizdir ve kabul edilmesi haramdır. Bu alimlerin çoğunun doğru olan görüşüdür. Onlar tek bir vakitte İslam toprakları ne kadar gelişmiş ve büyümüş olursa olsun, iki halife tayin etmenin caiz olmadığını benimsemişlerdir”⁸⁸ demektedir.

-İbn Hazm: “Dünya üzerinde, bir İmam'dan fazlasının bulunması caiz değildir.”⁸⁹

⁸⁶ eş-Şevkani, Muhammed b.Ali eş-Şevkani, (h.1173-1250) *Fethu'l Kadir*, (Tefsir-ul Kur'an'il Azim)I-V, Kahire 1383/1964. C. 2, S. 215.

⁸⁷ el-Maverdi, *el-Ahkamu's Sultaniyye*, S. 9.

⁸⁸ en-Nevevi, Yahya b. Şeref en-Nevevi, *el-Minhac fi Şerh-i Sahih'i Müslim*, I-XVIII, Kahire, 1347-49/1929-30, 1392/1972, bölüm12, s. 231.

⁸⁹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b.Hazm (384-456/994-1064), *el-Muhalla*, I-XI, Kahire, ts, C. 4, S. 360.

-el-Cuzeyri dört imamın görüşlerini dikkate alarak şöyle demektedir: “İster ittifak isterse ihtilaf olsun, Müslümanlar için dünyada iki İmam’ın var olması haramdır.”⁹⁰

Hilafet yönetim sistemi, İslam’ın tamamını tatbik eder. Müslümanların Peygamberi takviminin, Hicretin 1. yılından başlamasının nedeni de budur. Hicret, Mekke’nin şirkinden kurtulup, Medine’de İslam’ın bir yönetim sistemi olarak kurulmasının işaretiydi. Bundan dolayı Hicri takvimin 1. yılı; ilk ayetin inzal edildiği yıl veya Hıristiyanların (kendi inançlarına göre) yaptığı gibi Peygamber (sav)’in doğduğu yıl değil de Hicretin gerçekleştiği yıldan başladı. Buna göre hiçbir kimse, İslam’daki bu en büyük görevin ihmal edilmesinde veya terk edilmesinde, asla bir özür veya mazeret sahibi olamaz. Bu günahı üzerinde taşıyan kimse, cahiliyye ölümü ile ölecektir. Bundan dolayı; Hilafeti bilen ve onun için, Peygamber (sav)’in metoduna uygun olarak çalışan samimi Müslümanlarla birlikte çalışmak farzdır ve bu istisnasız tüm Müslümanlar üzerine yüklenen en büyük görevdir. Bu, Müslümanların ölüm-kalım meselesidir. Hiçkimse, bu işin imkansız bir iş olduğunu iddia edemez.

3. TARİHİ SEYR İÇERİSİNDE HALİFE KAVRAMININ KULLANILIŞI

Resulullah’tan (s.a.s) nakledilen bir hadiste şöyle geçmektedir:

“Allah’ım halifelerime rahmet gönder, Allah’ım halifelerime rahmet gönder, Allah’ın halifelerime rahmet gönder” Ya Resulullah, halifeleriniz kimlerdir? denilince buyurdular ki: “Benden sonra gelecek hadis ve sünnetimi rivayet edenlerdir.”⁹¹

Resul-i Ekrem’in (s.a.s) vazifesi ilahi risaleti tebliğ olduğundan dolayı Resulullah’ın halifeleri de hadis ve siretini tebliğ etmede bu vazifeyi üstlenen kimseler olmalıdır.

Halife kelimesi, Hz. Ebu Bekr’in zamanında da bu anlamında kullanılmaktaydı. Çünkü Ebu Bekr’e biat edildikten sonra şahsen kendisini “Resulullah’ın (s.a.s) halifesi” olarak tanıyordu. Mutlak şekilde kendisini halife olarak nitelendirmiyor “Resulullah’ın halifesi” olarak nitelendiriyordu.

Hz. Ömer hilafetinin başlarında kendisini bazen “Ebu Bekr’in halifesi” bazen de “Resulullah’ın halifesinin halifesi” olarak tanıyordu. Bir gün Irak valisi, Lebid b. Rabia

⁹⁰el-Cuzeyri, *Fıkh’ul Mezahib’ul Erbaa*, C.5, S. 416.

⁹¹el-Heysemi, Ebu’l Hasan Nüreddin el-Heysemi, *Mecma-uz Zevaid ve Menba’u’l Fevâid*, I-X, Beyrut, 1967, c. 8, s. 126.

ve Adiy b. Hatem adındaki yakınlarından iki kişiyi bir iş için halifenin yanına gönderdi. Bu iki kişi Medine'ye girince Mescid-un Nebi'de Amr b.As'la görüşerek “Emirü'l-Müminin'den bizim için görüşme izni al” dediler. Amr halifenin yanına giderek “Es selamu aleykum ya Emir-el müminin” dedi. Ömer, “niçin beni bu lakapla çağırдың?” dediğinde Amr, Lebid ve yanındaki arkadaşının bu adı halifeye verdiklerini anlatarak dedi ki: “Bizler müminiz sen de bizim emirimizsin; dolayısıyla sizi Emirü'l-Müminin diye çağırıyoruz”. O günden itibaren Ömer'i “Emir-ül müminin” diye çağırıldılar ve ona bundan başka bir ad vermediler.⁹²

Hız. Osman'ı da hilafeti döneminde bazen “Emir-ül müminin” bazen de ona “İmam” diye hitap ediyorlardı. Emevi halifelerinin dönemine kadar durum böyleydi.

Emevi halifelerini döneminde ise bazen “Emir-el müminin”, bazen “İmam” ve bazen de “Halifetullah” diye çağırıyorlardı. Allah'ın halifesi ifadesiyle de böylece ilk defa karşılaşıyordu. Ebu Davud Ehl-i Sünnet'in Sihah-i Sitte'sinden biri olan Sünen'inde “el-hulefa” babında şöyle bir rivayet naklediyor: Haccac Yusuf-i Sakafi bir gün hutbesinde şöyle dedi: “Allah'ın halifesi ve seçtiği Abdulmelik Mervan'ı dinleyin ve itaat edin!”⁹³ Yine Haccac hutbesinde halktan: “O'nun yanında sizin halifeniz mi üstündür yoksa sizin Resulünüz mü?” diye soruyordu.⁹⁴ Haccac burada demek istiyor ki, Allah'ın halifesi Abdulmelik Mervan, Allah Teala'ya Resul-i Ekrem'den daha yakın ve daha azizdir! Yine döneminin meşhur fasıklarından olan, Allah Teala'nın azap ayetlerine öfkelenerek okla sarhoşken Kur'an'ı paramparça eden ve Ka'be'nin damına çıkarak kadeh kaldırıp şarap içmek isteyen⁹⁵ Emevi halifesi Velid b. Yezid hilafete geçip İslam memleketlerine hakim olunca Ermeniyeye valisi bu münasebetten dolayı yazmış olduğu tebrik mektubunda şöyle hitap ediyor Velide: “Allah'ın halifeliği size mübarek olsun!”⁹⁶ Bir gün Abbasi halifesi Mehdi'nin meclisinde bir kişi Velid b. Yezid'e Zındık ve Kafir diye küfür etmesi üzerine halife Mehdi Abbasi ona hitaben dedi ki: “Allah'ın halifeliği bir zındık ve kafire bırakılmaktan daha üstündür.”⁹⁷ Abbasi halifesi Mehdi demek istiyor ki, Velid b. Yezid halifetullah olduğuna göre zındık olamaz!

⁹²es-Suyuti, (1445-1505), *Tarih-i Hulefa*, Evveliyat-ı Ömer babı, s.138.

⁹³*Sünen-i Ebu Davud*, c.4, s.210.

⁹⁴*Sünen-i Ebu Davud*, c.4, s.209 Hulefa babı.

⁹⁵İbn-i Kesir, (ö.774), *Tarih-i İbn-i Kesir*, c. 10, s. 2 ve c. 10, s. 7-8.

⁹⁶*Tarih-i İbn-i Kesir*, c. 10, s. 4.

⁹⁷*Tarih-i İbn-i Kesir*, c. 10, s. 8.

Abbasiler döneminden itibaren ise hitabe ve mektuplarda “halife” kelimesini başka bir kelimeye izafe etmeksizin tek başına kullanıyor ve bu kelimedden sadece “Resulullah'ın halifesi”ni kastediyorlardı. Abbasiler döneminde bir süre de “halife” kelimesini “halifetullah” (Allah'ın halifesi) anlamında kullandılar; ancak çok geçmeden “halife” kelimesi tekrar “Resulullah'ın halifesi” anlamında meşhur oldu.

4.GENEL VE ÖZEL İSTİHLAF

Kur'an'da halife ve istihlâf kelimeleri, biri genel, diğeri özel olmak üzere iki anlamda kullanılır. Genel manada istihlâf bütün insanların yeryüzünün halifesi olması, yeryüzündeki her şeyin emir ve istifadelerine sunulması, mülkiyetin kendisine emanet edilmiş olması, yeryüzünü yönetip ıslah ederek ona sahip çıkması demektir.

Bakara suresi 30. ayetteki yeryüzünde var edilen halife'nin, kimin halefi/ardçısı, ve kimin temsilcisi olduğu konusu çok tartışılmıştır. Bu konuda meleklerin, cinlerin veya Allah'ın temsilcisi olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca insan nesillerinin birbirinin yerine geçtiği, insanın yeryüzünde hâkim ve yöneten olduğu görüşleri ileri sürülmüştür.

Ancak Kur'ân-ı Kerim'in hiçbir ayetinde, halife kelimesi Allah'a izafe edilmemiştir; yani “Allah'ın halifesi” tabiri Kur'an'da geçmez. Yalın halde veya “arz” kelimesiyle tamlama yapılarak kullanılmıştır. Konumuzla ilgili ayetin (Bakara2/30) hemen öncesindeki ayette Allah Teâlâ, yeryüzünde olanların hepsini insan için yarattığını belirtir. (Bakara2/29) Şu halde insanın istihlâfı, yeryüzüne hâkimiyet ve orasını yönetmekle ilgilidir. Böylece insana, sınırsız değil, ama geniş bir egemenlik alanı verilmiştir.

Özel Hilâfet/Hususî İstihlâf

a- Devlet ve Toplulukların İstihlâfı/Halife Kılınması: Bu istihlâf, Allah'ın bir ümmete, başkalarından sonra hâkimiyet ve istiklâl vermesi, birçok toplumları onun idaresi altında birleştirmesidir. (Yûnus10/73, A'râf7/59-64) Hz. Hûd, peygamber olarak gönderildiği Âd kavmine, Âd kavminden sonra da Hz. Salih Semûd kavmine, Allah'ı tanıma ve O'na kulluk etme çağrısı yapmışlardır. (A'râf7/69, A'râf7/65-72, Hûd11/56-57, Hûd11/58-61) Ama onlar, bu uyarıları dinlemedikleri için feci sonları geldi çattı ve onların yerlerine yeni nesiller halef olarak getirilmiştir. (A'râf7/75-79)

b- Bireylerin İstihlâfı/Halife Kılınması (Sâd38/26, Bakara2/246-250)

Kur'an-ı Kerim'de halife kavramı, yalnızca Hz. Davud için siyasi bir içerikle kullanılmıştır. Devlet ve toplulukların istihlâfı ise, ancak siyasi iktidar ve nesil değişikliği çevresinde siyasi-sosyal bir anlam kazanır. İslam siyasi tarih ve edebiyatında halife kelimesi, bu kavramlarla bağlantılı olarak terimleşmiştir.

a.Halifelik Makamı ve Halifenin Yükümlülükleri: Emanet

Hz.Adem'in şahsında halife olarak yaratılıp dünyaya gönderilen insan, bu özelliğini ancak halifeliğin gereğini yaparsa koruyabilir. Halifeliğin gereği de şüphesiz ki dağların, yerin ve göklerin taşımaktan korktuğu “emanet”i taşımaktır. Emanet: Emn ve emân gibi mastardır. Emn: İç huzuru, korkunun gitmesi, güvencedir. Emân: İnsanın güvencede olması ve güvence vermek anlamlarına gelir. Êmân kökünden Êmene fii'li geçişli ve geçişsiz olabilir. Geçişli olduğunda ona güven verdi; geçişsiz olursa güvence erdi, demektir. Güvenmek ve inanmak anlamlarına gelen iman, dinin adı olarak da kullanılır. (Hadîd112/8) ayetinde iman, güvenmek anlamında, (Bakara 2/143) ayetinde de iman, inanç anlamındadır.

Emn ve iman kökünden gelen emanet, birisinin yanına bırakılan şeydir. Ahd ise bir şeyi yapmak için verilen sözdür. İkisi de önemlidir. Gerek Allah'ın, gerek insanların emânetine riâyet etmek, Allah'a ve insanlara verilen sözde durmak, dinin temel prensiplerindedir. Hayâtımız ve sağlığımız, Allah'ın bize emânetidir. Bunu muhafaza etmek görevimizdir. İnsanların yanımıza emânet bıraktıkları eşyayı muhafaza etmek, kimsenin hakkını gizlememek, gördüğümüz olayı, gerektiği zaman doğru anlatmak, görüşümüze hıyanet etmemek, yalancı şahitlik yapmamak hep emânete riâyet gereğidir. Allah birçok âyette emânete riâyeti, verilen sözde durmayı emreder.⁹⁸

Yüce rabbimiz emanetin ağır sorumluluğunu şöylece beyan ediyor: “ Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar, o'nun sorumluluğundan çekindiler; onu insan yükledi (insan onun sorumluluğu altına girmekten çekinmedi). Çünkü o, çok zâlim, çok câhil(kaprisli)dir!” (Ahzâb33/72)

Âyetin asıl amacı, emânet sorumluluğunun önemini vurgulamaktır. Tefsirlerde insanın yüklediği bu emânetin ne olduğu hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır:

⁹⁸Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, 1997, Kuba Yayınları: 5/436-437.

Emânet farzlardır, itaattir, namustur, hilâfettir, lâilâhe illallah sözüdür, uzuvlardır, Allah'ı bilmedir, namazları kılma, zekâtı verme, Ramazan orucunu tutma, haccetme, doğru söyleme, borcu ödeme, ölçü ve tartıyı tam yapma ve hepsinden önemlisi de kişinin yanına emânet edilen şeylerdir. Bunların hepsi şöyle özetlenebilir: Emânet, insanın yükümlü olduğu tüm emir ve yasaklardır.⁹⁹

Âyetin son cümlesi, insan zâlim ve câhil olduğu için emâneti yüklendi anlamına gelmez. Emâneti yüklenmek, emânete özen göstermek büyük fazilettir. Ancak insan haksızlığa eğilimli olduğu için kaprislerine kapılarak emânetin ağır sorumluluğunu düşünmez, emânete özen göstermez. Zâten cehûl kelimesi, bir şey bilmez anlamına değil, akıl ve düşünceye göre değil, şehvet ve kaprislerine göre hareket eden insan anlamındadır.

Emânet, teklif ehliyetidir. Tabii teklif ehliyeti, akıl ve düşünce sahibi olmanın sonucudur. Akıl, Allah'ın insana emânetidir. İnsan akıl sahibi olmanın sorumluluğunu taşır. Aklını kullanıp iyi işleri seçmesi, kötü işlerden kaçınması gerekir. Bunu yapmayan, aklının değil, şehvetinin, âdî arzularının ardından gitmiş olur. İşte haksızlık ve cehaletle yani düşüncesizce emânete hıyânet edenler, Allah'ın azabına uğrarlar.

Allah, bu yükümlülüğü yerine getirmeyenleri, yerlerine başkalarını istihlâf etmekle, başkalarını halife yapmakla tehdit ediyor. Buna göre halifelik makamında, yalnızca bu makamın gerektirdiği yükümlülükleri yerine getirenler kalabiliyor. Yalnız bu kişilerin bu makamda kalabilmelerine de “hususî hilâfet” adını veriyoruz. Tarih boyunca bu anlamda toplumlar birbirlerinin yerine geçmiş ve halifelik onlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Allah'ın halife yapacağına ve onları yeryüzünde hâkim kılacağına yemin ile söz verdiği kimseler, (Nur24/55) O'nun dinini yeryüzünde hâkim kılanlar ve insanları tağutların tasallutundan kurtarma savaşını sürdürenlerdir.

İster genel, isterse özel anlamda olsun hilâfet, “Allah'ın dinini hâkim kılmak” özünü taşır. Bu öz, hilâfetin sosyal alanda da hissedilir olup, gerçekleşmesiyle ve teşkilâatlanmasıyla siyasî bir görünüm kazanır. Allah, Hz. Davud'a kendisini yeryüzünde halife kıldığını bildirmekle birlikte ona; insanlar arasında hak ile (Allah'ın hükümleri ile) hükmetmeyi (Sâd38/26) emretmiştir. Hz. İbrahim de kendisinin insanlara imam (halife) kılındığı haberini Allah'tan alınca, soyundan geleceklerin de bu makama yükseltmelerini istemiş, Allah ise bu ahdinin zâlimler hakkında söz konusu

⁹⁹er-Razi, *Mefâtihu'l-ğayb*: 25/235; İbn Kesîr, *Tefsir*: 3/523-524.

olmayacağını (Bakara2/214) bildirmiştir. Anlaşılmaktadır ki halifelik, Allah'ın hâkimiyetinin her alanda bütün açıklığıyla ortaya çıkması demektir. Bütün insanlar bununla görevlidir. Böyle bir makama yükselmek isteyen, daha doğrusu bu makamdan düşmek istemeyen toplum da ona göre davranmak zorundadır. Bu tür toplumun en yüksek temsilcisi ise, yeryüzündeki halifelerin kendi hür iradeleriyle seçtikleri “halife”dir. Halife, bu emaneti yüklenebilecek nitelikte olmalıdır. Çünkü emanetlerin ehil kimselere verilmesi, Kur'an'ın emirleri arasındadır. (Nisâ4/58.) Bu anlamda başta bütün peygamberler halifedir. Onlar en kutsal yük olan emaneti taşıma, Allah'ın hükümlerini uygulama ve ümmetlerine anlatma yönüyle kendilerinden önceki peygamberlerin halefleridirler. Peygamberleri dinleyen, ilâhî davete kulak verip, Allah'ın koyduğu ölçülere göre yaşayan bütün salih insanlar da, bu mübarek yükü taşımada kuşaktan kuşağa birbirlerinin yerine halife olmuşlardır. Yine Allah'ın adıyla yaşayan, Allah'ın indirdikleriyle hükmeden, gücünü ve otoritesini Allah'ın adı yüce olsun diye kullanan bütün otorite sahipleri de bu halifelik sıfatına lâyıktır.

Allah, başta Hz. Adem olmak üzere bütün insanları kendi hükümlerinin uygulayıcıları olsunlar diye yarattı. Bütün insanlar doğuştan birer halife adayıdır. Kim bu emaneti hakkıyla taşımış veya taşıyorsa, onun halifelik sıfatı devam ediyor demektir. Allah'ın hükmüne uymayıp, O'nun dininden yüz çevirenler, yani ilâhî emaneti taşımayanlar ise o kutsal ve üstün halifelik sıfatını koruyamayanlardır.

İnsan, yeryüzünün hâkimi, yöneticisidir; ama bu farazî ve sembolik bir liderlik ve hâkimiyettir; Allah'a itaat etse de, karşı çıksa da böyledir. Çünkü Allah'ın meşîetinin/ dilemesinin dışına çıkamaz. Ama itaat ederse kendisi ve kendi saadeti için itaat etmiş olur, irâde ve kaynaklandığı ‘benlik’ emanetini yerinde kullanmış olur. İşte bu emaneti yerinde kullandığında fesat çıkaran değil; selâmeti, sulhu gerçekleştiren bir halife olur. Şu halde, insan yeryüzünün halifesidir ve bu halifelik yeryüzünde hükmetmektir. Bu şekilde, insan toplulukları, nesiller birbirlerinin yerini alırlar, yani birbirlerine halef olurlar; bir topluluk emanete ihanet ettiğinde Allah onun yerine başka birini getirir, yani ona başka bir topluluğu halef kılar ve onları yeryüzünün halifeleri yapar. Şu halde, halifeyi yalnızca birinin yerine geçen anlamında kullanmak, kavramın muhtevasını büyük ölçüde daraltmak olur.¹⁰⁰

İnsanlardan istenen, halifelik gereklerini yerine getirmeleridir. Bu ise Allah'ın belirlemiş olduğu sınırlar içerisinde kalmakla mümkün olur. Bu anlamda bütün insanlar,

¹⁰⁰A.Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 522.

Allah'ın yeryüzünde halife tayin ettiği kimselerdir. Tüm insanların bu şekilde görevlendirilmiş olmalarına “umumi hilâfet” diyoruz. Hz.Adem'in soyundan gelen herkes bunun kapsamı içerisinde. İnsan, halifeliliğinin sonucu olarak yüklenmiş olduğu emanet'in gereklerini yerine getirmekle yükümlüdür.

C.İSLAM VE DEVLET

İslam'da devlet yönetimi konusuyla ilgili olarak, Kur'ân-ı Kerimdeki ve hadislerdeki temel yaklaşımlar, devlet kavramının erken dönemlerdeki anlaşılma biçimi, Hicretten sonra kurulan Medine site devletinin özellikleri, devleti oluşturan fertlerin siyasi üyelik şuurlanmaları, yasama, yargı ve icra hakkında temel hükümler, Emevi-Abbasi-Selçuklu-Safevi-Osmanlı çizgisinde geçirilen istihaleler, siyasi liderin özellikleri, belirlenme biçimi, biat ve azl hükümleri, ayrıca hilafetin ilgasından sonra müslüman düşünürlerin ortaya koyduğu devlet biçimlerinin tahlili gibi birçok husus bulunmaktadır. Bu yüzden İslam düşünce tarihi içinde kelam, fıkıh ve felsefe alanlarında konuyla ilgili zengin bir literatür oluşmuştur. Ancak bize göre bu hususlar içerisinde en merkezi konulardan birisi devlet yönetiminin İslam'daki konumunun ne olduğudur. Daha açık bir ifadeyle devlet başkanını belirlemenin ilahi bir tayinle gerçekleşip gerçekleşmemesi ve buna bağlı olarak devlet yönetiminin İslam'ın genel hükümleri içerisinde doğrudan iman konusu mu? yoksa fer'î bir konu mu? olduğudur.

Bilindiği gibi İslami hükümler itikadî, amelî ve ahlakî olmak üzere üç gruba ayrılır. İtikadi hükümler, dinin temel inanç esaslarıyla ilgili olup uluhiyet, nübüvvet ve sem'iyat konularından oluşur. Açarak söylemek gerekirse, bunlar Allah'ın varlığı ve birliği, peygamberliğin gerçekliği ve Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle, öldükten sonra dirilme, cennet ve cehennem hak oluşu gibi inanılması zaruri olan ve dinin diğer hükümlerine de temel teşkil eden hususlardır. Amelî ya da fikhî hükümler ise amel keyfiyetine bağlı olarak emredilen hükümler olup namaz, oruç, hac gibi muhtelif ibadetler ile evlenme, talak, miras, alış-veriş gibi insanlar arası hukuki ilişkileri içeren muamelat konularındadır. Ahlakî hükümlere gelince; bunlar da insanların kendi aralarında ve diğer canlılarla olan münasebetlerini düzenleyen ve nefsin terbiyesine dayanan hükümlerdir.¹⁰¹

¹⁰¹İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, İstanbul 1341, I, s. 22-27.

Devlet yönetiminin bunlardan hangisine girdiğini tespit etmek için önce Kur'ân ve hadislerdeki yaklaşımlar verilecek, sonra da konuyla ilgili İslam mezheplerinin anlayışları özetlenecektir.

DEVLET

İslami literatürde devlet yönetimi, imamet, hilafet ve imaret kavramlarıyla ifade edilir. Arapça'da değişmek, bir halden bir hale geçmek, dolaşmak, nöbetleşe birbiri ardınca gelmek anlamındaki "DVL" kökünden gelen devlet ise¹⁰² Kur'ân-ı Kerim'de geçmez, ancak aynı kökten gelen iki kelime, birisi Uhud Gazvesi'nde nisbi yenilgiye uğramış müslümanlara ilahi sünneti beyan vesilesiyle,¹⁰³ diğeri ganimetlerin çeşitli kesimler arasında taksiminin hikmetini belirtmek üzere¹⁰⁴ sözlük anlamında iki yerde kullanılır. Aynı şekilde hadislerde de devlet sadece sözlük anlamında zikredilir.¹⁰⁵

Tekrarlamak gerekirse, devlet, "halk, ülke ve egemen siyasal otoritenin birlikteliğinden oluşan siyasal bir örgütlenme"¹⁰⁶ anlamında âyet ve hadislerde yer almaz.

HİLAFET

Yönetimle ilgili bir kavram olan hilafete gelince daha önce açıkladığımızdan dolayı burada ayrıca tekrar etmeyeceğiz.

İMAMET

İslam'da yönetimin ifade edildiği kavramlardan bir diğeri olan imamet ise, Arapça "emme" fiilinden mastar olup, sözlükte; önder olmak, imam olmak, devlet başkanı olmak anlamlarına gelir. Önder olan kimseye de "imam"denir. Çoğulu "eimme" gelir. İster başkan olarak, ister başka türlü olsun kendisi önder edinilen herkes için "imam" terimi kullanılabilir.¹⁰⁷

Terim olarak mezhep ve müelliflere göre farklı biçimlerde tanımlanmakla birlikte mesela Ehl-i Sünnet'ten Cüveynî'ye göre "din ve dünya işlerinin idaresi için genel başkanlıktır."¹⁰⁸

¹⁰²İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, "DVL" md.3.

¹⁰³Âl-i İmrân 3/140.

¹⁰⁴Haşr 59/7.

¹⁰⁵Wensinck, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, "DVL" md.6.

¹⁰⁶Ö. Demir, M. Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul 1992, "Devlet" md.

¹⁰⁷el-Feyruzabadi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, IV, 78.

¹⁰⁸el-Cüveynî, Ebü'l-mealî Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, (478/1085) *el-Gıyasî*, Katar, 1401, s. 22.

Şia'dan Mikdad b. Abdillâh'a göre İmamet “bir kişinin din ve dünya işlerinde umumi riyaseti”¹⁰⁹dir. Bu tanımlarda ortak nokta imametın genel anlamda devlet yönetimi yahut devlet başkanlığı ifade etmesidir. İmam da devlet yöneticisi yahut başkanı demektir.

Kur’ân-ı Kerim’de imamet kelimesi geçmemekle birlikte aynı kökten imam kelimesi tekil ve çoğul (eimme) olarak beşer âyette olmak üzere on yerde geçer. Bunların hemen hepsinde imam sözlük anlamına uygun olarak önder manasında kullanılır. Mesela bu âyetlerden birinde Allah’ın bir zamanlar Hz. İbrahim’i imtihan ettiği anlatılır. Onun bu imtihanda başarılı olması karşısında Allah Teâla “Ben seni insanlara önder (imam) kılacağım” buyurur. Hz. İbrahim bunun üzerine “soyumu da” demiş, Allah Teala’da “ahdim zalimlere ulaşmaz”¹¹⁰ buyurmuştur. Keza iki âyette de Hz. Musa’ya verilen kitabın imam ve rahmet vasfı taşıdığına işaret edilir.¹¹¹ Başka bir âyette de kıyamet gününde bütün insanların liderleriyle (bi imamihim) çağrılacağı¹¹² belirtilir. Ayrıca diğer bir âyette de antlaşmalarından sonra yeminlerini bozmaları ve dine saldırmaları karşısında küfrün önderlerine (eimmetü’l-küfr) karşı savaş açmak gerektiğinden¹¹³ bahsedilir.

Hadislerde ise imam sözlük anlamından başka ıstılahi olarak hem namaz kıldırın kişi, hem de devlet başkanı anlamında müteaddit defalar geçer. Meselâ, kıyamet gününde Allah’ın arşının altında gölgelenecek kimseler sayılırken bunların başında adaletli devlet yöneticisi (imamün âdil) zikredilir. (Buharî, Zekat/16)

Görüldüğü gibi, imam kelimesi Kur’ân’da devlet yöneticisi anlamında hiç kullanılmamış, hadislerde ise yer yer kullanılmıştır.

Bir toplumun ister doğru yolda, isterse sapık yolda olsun, kendisine önder edindiği herkese de Arap dilinde “imam” denir. Örneğin; Hz. Muhammed imamların imamı, bir halife, kendisine bağlı İslam toplumunun imamı, cemaate namaz kıldırın da, bu topluluğun imamı durumundadır.¹¹⁴ İslam fıkhında namaz imamlığı ile, toplumun dini ve siyasi lideri durumundaki imamın karışmaması için, namaz imamlığına “ el-İmâmetu’s-Suğrâ (küçük imamlık)”, devlet başkanlığına ise “ el-İmâmetu’l-kubrâ veya el-uzmâ (büyük imamlık)” adı verilmiştir.

¹⁰⁹Mikdad b. Abdillâh, (862/1475), *en-Nafi' yevme'l-haşr*, Tahran, 1365, s. 40.

¹¹⁰Bakara2/124.

¹¹¹Hud 11/17, Ahkaf 46/12.

¹¹²İsra 17/71.

¹¹³Tevbe 9/12.

¹¹⁴İbn Manzûr, *Lisânu'l- Arab*, XII, 24.

EMİR

Yönetimle ilgili diğer bir kavram da imarettir. Sözlükte emir verme, çoğalma, işleri yürütme ve başkanlık yapma manasındaki “EMR” kökünden gelen imaret son anlamı bakımından yöneticiliği de ifade eder. Küçük bir topluluktan geniş kesimlere kadar insan gruplarında yönetici vasfını taşıyanlara “emîr” denir.¹¹⁵

Kur’ân-ı Kerim’de buyurmak, emir vermek anlamında birçok âyette geçen bu kelime devlet yöneticisi anlamında “ulu'l-emr” (emir sahibi) şeklinde bir âyette geçer. İlgili âyetin meali şöyledir: “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden olan ulu'l-emr'e (idarecilere) de itaat edin. Bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüzde Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız onu Allah'a ve Resul'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”¹¹⁶

Kur’ân’da genel olarak yöneticileri ifade eden ülu'l-emr (iş sahipleri, yönetim erkini elinde bulunduranlar) ifadesidir.

Kur’ân’da, bu kökten âmîrûn (emrediciler) ve emmâre (çok emredici) olmak üzere iki sözcük geçmektedir.¹¹⁷

Hadislerde ki kullanımına kısaca bakacak olursak; Hz. Ebû Hüreyre (radiyallâhu anh) anlatıyor: Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) buyurdular ki:

“Kim bana itaat etmişse mutlaka Allah'a itaat etmiştir. Kim de bana isyan etmiş ise, mutlaka Allah'a isyan etmiştir. Kim emîre itaat ederse mutlaka bana itaat etmiş olur. Kim de emîre isyan ederse mutlaka bana isyan etmiş olur.” (Buhârî, Ahkâm 1, Cihad 109; Müslim, İmaret 33, (1853); Nesâî, Bey'at 27, (7, 154).

Hz. Ömer (radiyallâhu anh) anlatıyor: Resûlullah (aleyhissalâtu vesselâm) buyurdular ki:

“Size emîrlerinizin en hayırlıları kimlerdir, en şerirleri kimlerdir haber vereyim mi? -Onların en hayırlıları sizlerin sevgisine mazhar olanlar, sizleri sevenlerdir; lehlerinde hayırla dua edersiniz, onlar da size hayır dua ederler. Ümerânızın şerirleri de sizin buğzettiklerinizdir, onlar da size buğzederler, siz onlara lânet edersiniz, onlar da size lânet ederler.” (Tirmizî, Fiten 77, (2265)

Hz. Aişe (radiyallâhu anhâ) anlatıyor: Hz. Peygamber (aleyhissalâtu vesselâm) buyurdular ki:

¹¹⁵İbn Manzûr, *Lisânü'l- Arab*, "EMR" md.

¹¹⁶Nisa 4/59.

¹¹⁷Tevbe 9/112, Yûsuf 12/53.

“Allah bir emîr için hayır diledi mi ona doğru sözlü bir vezir nasib eder. Bu, ona unutulunca hatırlatır, hatırladığı zaman da yardım eder. Allah emîre hayır dilemezse, kötü bir vezir musallat eder. Bu vezir, ona unuttuğunu hatırlatmaz, hatırlayınca da yardımcı olmaz.” (Ebû Dâvud, Harâc 4, (2932); Nesâî, Bey'at 33, (7,159)

Görüldüğü üzere “imaret”, emir vermek, işleri yürütmek ve idareci olmak anlamında birçok rivâyette yer alır. İdarecilerin sıfatlarını sayan, kendisinden sonra gelecek yöneticilerin yapacakları olumsuzluklara temas eden ve onların akibetlerine işaret eden hadislerde geçen emîr (çoğulu ümera) devlet yöneticisi anlamındadır.¹¹⁸

“Emir” terimi, Hz. Peygamber döneminde halife anlamından çok, ordu veya askeri bir birliğin komutanı, bir bölge, şehir veya kasabanın yöneticisi, hacı organize eden rehber ve yönetici gibi anlamlarda kullanılıyordu. Emir lafzı yalnız başına Hz. Peygamber’in, önemli görevler verdiği yöneticiler için kullanılmıştır. Allah elçisi’nin hicretin ikinci (624 M.) yılında Mekke ile Taif arasındaki Batn-ı Nahle denilen yere gönderdiği askeri birliğin (seriye) başına komutan yaptığı Abdullah İbn Cahş (r.a)’a “emir” denildiği gibi, dokuzuncu hicret yılında hac işini organize etmekle görevlendirilen Hz. Ebû Bekr’ede “hac emîri” ifadesi kullanılmıştır.¹¹⁹

HAKİMİYET - MELİKLİK

Bu kavramlardan başka devlet yönetimiyle ilgili hakimiyet ve meliklik kavramlarına da temas edilebilir. Sözlükte engellemek, menetmek anlamındaki “HKM” kökünden gelen hakimiyet, egemenlik, hükümranlılık ve kuşatmayı içerir. Kur’ân-ı Kerim’de muhtelif âyetlerde Allah’ın mutlak hakimiyetinden bahsedilir. Meselâ: “De ki, ey mülkün sahibi Allah, mülkü dilediğine verir, dilediğinden alırsın. Kimi dilersen onun kadrini yükseltir, kimi dilersen onu alçaltırsın, hayır yalnız senin elindedir. Şüphesiz Sen herşeye güç yetirensin”¹²⁰ âyeti Allah’ın mutlak hakimiyetini ifade eder. Kulların her çeşit sahipliği ve hakimiyeti ilahi iradeye bağlıdır ve izafidir.

¹¹⁸Wensinck, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, "EMR" md.

¹¹⁹İbnu'l-Esîr, (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1385/1965, 11, 116.

¹²⁰Âl-i İmrân 3/26.

“Meliklik” de hükümlerlik, sultanlık, krallık anlamındadır. Kur’ân-ı Kerim’de: “göklerin ve yerin Allah’ın olduğu, O’nun bütün mülkü elinde tuttuğu, herşeyin yegane sahibinin kendisi olduğu” onlarca âyette işlenir. Ayrıca bazı peygamberlerin kıssalarından bahsedilirken zamanın meliklerinden (yöneticilerinden) söz edilir.¹²¹

İslâm yönetimini kastederek “hilâfet” ile birlikte “meliklik” ve “saltanat” terimlerinin de kullanıldığını görmek mümkündür. Meliklik, genellikle babadan oğul’a geçen yöneticilik anlamına kullanılmıştır. Bu nedenle İslâm’da meliklik -bu anlamıyla- söz konusu değildir. Bu anlamıyla meliklik, İsrail oğullarının yönetimlerinde görülmüştür. Bunu da Kur’an-ı Kerim’in bazı ayetlerinden anlamaktayız.¹²²

Melik, Arapça bir isim olup sözlükte; her şeyin mutlak mâliki Allahü Teâlâ, mülk sahibi, bir millete veya kabileye başkan olan, padişah, sultan, kral anlamlarına gelir. Çoğulu emlak ve mülük’tür. Yüce Allah’ın 99 güzel isminden birisi de “Melik” olup, Kur’ân-ı Kerim’in beş âyetinde de bu adla anılır.¹²³

SULTAN

Sultan, Arapça bir sözcük olup; hükümdar, padişah, vâli, güç ve otorite, kuvvetli delil anlamlarına gelir. Çoğulu selâtin’dır. Sultan kelimesi Kur’ân’ın 36 kadar âyetinde geçmektedir. Âyetlerde daha çok “güç ve otorite sahibi” ya da “açık ve kuvvetli delil” anlamında kullanılmıştır. Beş yerde ise “şeytanın insan ve toplumu etkilemedeki gücü” anlamındadır.¹²⁴ Bu âyetlerden, şeytanın insan iradesi karşısında sınırsız bir güce sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer âyetlerde ise apaçık delil, kuvvetli delil anlamlarında kullanılmıştır.¹²⁵ Kur’ân-ı Kerim melikî yönetimlerin temelini zulme dayalı olduğunu belirtir ve bazı, zâlim meliklerden de söz eder.¹²⁶ Sultan sözcüğü çeşitli hadislerde de “Devlet başkanı” anlamında kullanılmıştır.¹²⁷

Kur’ân-ı Kerim, Kısraların, Kayserlerin, Firavunların yönetim biçimini gayet açık bir dille eleştirmekte ve reddetmektedir. Bu ruh ile yetişen ilk Müslüman nesil bu tür yönetim şekillerine karşı oldukça hassas idi; onlar İslâmî yönetimin melikliğe dönüşmemesi için büyük bir özen gösteriyorlardı.¹²⁸

¹²¹ Abdülbaki, M. Fuad, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, "MLK" md.

¹²² Maide 5/20, Bakara 2/247, Sad 38/35.

¹²³ Tâhâ 20/114, Mü’minûn 23/116, Haşr 59/23, Cum’a 62/1, Nâs 114/2.

¹²⁴ Hicr 15/42, Nahl 16/99.100, İsrâ 17/65, Sâffât 37/30.

¹²⁵ İsrâ 17/80.

¹²⁶ Kehf 18/79.

¹²⁷ Ebû Dâvud, Nikâh, 19; Tirmizî, Nikâh, 15; İbn Mâce, Nikâh, 15; Dârimî, Nikâh, 11; A. Bin Hanbel, I,250. VI. 47.66.166.260. Tirmizî, bu hadis için “hasendir” demiştir.

¹²⁸ er-Reyyis, M. Ziyauddin er-Reyyis, *en-Nazariyyatu’s-Siyasiyyeti’l-İslâmiyye*, Kahire 1979, s. 114 vd.

Hilafet ile saltanat arasındaki farka gelince: Hilafet şûra esasına dayanır. Yani halife Müslümanların istişâresi ve seçimi (bey'at) sonucunda işbaşına gelir. Saltanatta ise buna yer yoktur. Saltanat babadan oğla geçen bir hak olarak kabul edilir.

Görüldüğü gibi yönetimle ilgili olarak devlet, imamet, hilafet, imaret, hakimiyet ve meliklik kavramlarından devlet, siyasi bir teşkilatlanma olarak İslam'ın ana kaynakları olan Kur'ân ve hadislerde hiç yer almaz. İslami literatürde devlet idareciliği için kullanılan imamet ve yönetici anlamına gelen imam da bu anlamlarıyla Kur'ân'da yer almazken hadislerde bazı genel tavsifleriyle geçer. Hilafet ve halife terimleri ise yöneticilikle ilişkili olarak Kur'ân'da bir yerde (Davud peygamberle ilgili) geçer, hadislerde imamet ve imam kavramlarında olduğu gibi bazı genel tavsifleriyle yer alır. İmaret ve emir yahut ulu'l-emr kavramlarına gelince, yine yönetici anlamında bir âyette geçer ve Allah ve Resulü ile birlikte "bizden" olan idarecilere itaat edilmesinden söz edilir. Hadislerde ise yine imam ve halife için geçtiği tarzda bazı genel vasıflarıyla zikredilir. Hakimiyet ve meliklik kavramlarına gelince; Kur'ân'da mutlak hakimiyetin ve melikliğin Allah'a ait olduğu onlarca âyette tekrarlanmakla birlikte, insanların devlet yönetimiyle ilgili siyasi hakimiyetlerinin bu ilahî hakimiyetle nasıl ilişkilendirileceği ve bu noktada hükümetin biçim ve fonksiyonunun nasıl olacağı konusunda açık bir kayıt bulunmaz. Hadislerde ise bu iki kavramın sözlük anlamlarında kullanılışından başka açıklamalar ortaya konmaz. Ancak âyetlerde ve Peygamberin sözlerinde durum böyle olmakla beraber, fiili bir sünnet olması hasebiyle Hz. Peygamber'in uygulamaları dikkate alındığında, onun Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra Medine site devletini kurduğu ve kendisinin diğer vasıflarının yanında devlet başkanlığı vasfının da bulunduğu ve bu vasfıyla İslam toplumunu idare ettiği bilinmektedir. Buna göre Medine site devleti ister tam ve gerçek anlamda devlet örgütlenmesinin bütün özelliklerini kapsamadığı için cemaat örgütlenmesi, isterse kendine has yapısı olan devlet niteliği taşıdığı söylensin, müslümanlar siyasi bir örgütlenmeye gitmiş ve dinî telakkiye uygun sosyal ve idari bir yapı ortaya çıkmıştır.¹²⁹

Meselenin tarihî seyrine bakıldığında: Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Beni Saide sakifesinde toplanan Ensar ve Muhacirler uzun ve tartışmalı görüşmelerden sonra Hz. Ebu Bekir'i halife seçmiş, Ashab gruplar halinde mescide gelerek ona biat etmiş ve müslümanlar kendisini Resulullah'ın halifesi olarak nitelemiştir. İki yıllık hilafetten sonra (632-634) rahatsızlandığında o, Ashabın ileri gelenleriyle görüşerek

¹²⁹Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", DİA, IX, 236.

yerine Hz. Ömer'i tensip etmiş, Ashab da buna uyarak Hz.Ömer'e biat etmiştir. Hz. Ömer, ilkin “Resulullah'ın halifesinin halifesi”, daha sonra “mü'minlerin emiri” diye anılmıştır.

On yıl kadar (634-644) hilafet görevinde bulunan Hz. Ömer hançerlendiğinde halife seçimini altı kişilik şuraya havale etmiş, onlar da kendi aralarında görüşerek Hz. Osman'ı hilafete getirmişlerdir. Onun hilafetinin ikinci yarısında başlayan ve şehid olmasına (656) kadar devam eden iç karışıklıklar Hz. Ali'nin hilafete getirilmesiyle son bulmamış, Cemel ve Sıffin'de acı olaylar yaşanmış, onun da şehid edilmesinden sonra (661) oğlu Hasan altı ay kadar hilafette bulunmuş, daha sonra hakkından feragat ederek Şam valisi Muaviye ile sulh akdetmiş ve Muaviye ümmetin idareciliğine gelmiştir. Bu suretle hadisin de işaret ettiği hilafet dönemi (632-661) tamamlanmış ve saltanat dönemi başlamıştır. Aradan geçen on dört asır boyunca Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Safeviler, Osmanlılar ve muhtelif bölgelerde birçok hanedanlar kurulmuş, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşan ulus-devlet anlayışıyla müslümanların yaşadığı coğrafyalarda çok sayıda devlet kurulmuştur.

Diğer taraftan ilk dönemlerden itibaren kendisini gösteren siyasi ihtilaflar başka faktörlerin de etkisiyle siyasi mezheplerin doğmasına yol açmıştır. Başlangıçta bazı somut motifler üzerinde duran siyasi mezhepler yönetimle ilgili anlayışlarını zamanla sistemleştirmiş, dahası itikadî ve amelî konularda da görüşler ileri sürmüşlerdir. Tarih boyunca hem sayı, hem de İslam kaynaklarıyla ilişkileri bakımından ana gövdeyi oluşturan Ehl-i Sünnet de bir taraftan siyasi yönelişlerle ilgili metod ve prensipler vazederken, bir taraftan da siyasi eksenli İslam mezheplerinin siyaset anlayışı ve genel din anlayışlarını değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Burada çok kısa olarak Ehl-i Sünnet ile siyasi mezheplerden Şia'nın devlet yönetimini İslam'ın genel hükümleri içerisinde nereye koyduklarına işaret edilecektir.

Ehl-i Sünnet'e göre hilafet yahut imamet dinin itikadî değil, fikhî yönüyle ilgilidir. Bu bakımdan devlet yönetimiyle ilgili hususlar akaid ve kelim kitaplarında değil, fıkıh kaynaklarında işlenmiştir. Ancak Şia'nın konuyu doğrudan iman konusu içinde değerlendirmesi karşısında Ehl-i Sünnet alimleri onların fikirlerini reddetmek üzere meseleyi kelim kitaplarında da incelemişlerdir. Buna göre Allah ve Peygamberi kimlerin imam olacağıyla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamış, bunu ümmetin düzenlemesine bırakmıştır. Dolayısıyla yönetici belirlemek Allah'a değil, ümmete

gereklidir. Ümmet Kur'ân ve sünnet'in genel prensipleri doğrultusunda yönetici nasp eder. Nitekim Peygamberden sonra ümmet Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi halife seçmiş, daha sonra ise meliklik dönemi başlamıştır. Ümmet tarafından seçilen ve masumiyet (günahlardan korunmuşluk) gibi hiçbir ilahî özelliği olmayan idareci başta adalet ve şura olmak üzere İslam'ın genel prensipleri içerisinde görev yapar. Bu görevler müslüman halkla ilgili dinî hükümlerin infazı, cezaların uygulanması, düşmanlara karşı ülke sınırlarının korunması, ordu teşkil edilmesi, zekat ve vergi toplanması gibi malî düzenlemelerin yapılması, zorbalık ve soygunculuğun engellenmesi, insanlar arasındaki ihtilafların çözülmesi vb. toplumsal hayatla ilgili görevlerdir. Ayrıca yöneticilerde zamanın en faziletlisi olma ve ismet sıfatının bulunması gibi vasıfları aramak sözkonusu değildir.¹³⁰

Şia'ya gelince, onlara göre devlet yönetimi—literatürlerindeki ifadesiyle—imamet, dinin fikhî yahut amelî yönüyle ilgili olmayıp doğrudan iman esaslarıyla ilgilidir ve imanın şartlarından biridir. Zira imamet nübüvvetin devamıdır. Peygamberlik nasıl temel iman esaslarından birisi ise, onun uzantısı ve devamı olan imamet de bir iman esasıdır. Onlara göre iman esasları tevhid, adalet, nübüvvet, imamet (yönetim) ve mead olmak üzere beştir. Bunlara iman etmeyen Şîf-müslüman olamaz.

Yine onlara göre yöneticilerin tayini Allah tarafından gerçekleştirilir. Nasıl ki peygamberleri Allah seçiyorsa imamları da O seçer. Allah'ın Peygamberin vefatından sonra imam olarak seçtiği kimseler, ilki Hz. Ali olmak üzere on iki kişidir. Bunlar tıpkı peygamberler gibi masum sıfatına sahip olup asla günah işlemezler. Onlara itaat peygambere itaat, peygambere itaat da Allah'a itaattir. Şia bu temel görüşlerini desteklemek üzere Kur'ân-ı Kerim'den ve hadislerden birçok delil getirir. Birkaç örnek verecek olursak:

“Sizin dostunuz (veli) ancak Allah, O'nun Resülü ve iman edenlerdir. Ki onlar namaz kılarlar, zekat verirler ve boyun eğler (namazda).”¹³¹

“Bugün inkar edenler sizin dininizden (ebediyen zarar vermektен) ümitsizlik içindedirler. Öyleyse onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için dininizi ikmal ettim, size olan nimetimi tamamladım ve size din olarak İslam'ı seçtim.”¹³²

¹³⁰et-Taftézânî, Sadeddin Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Akaid*, Kahire 1408/1988.(I-II, İstanbul, 1277.) s. 98.

¹³¹Maide 5/55.

¹³²Maide 5/3.

Ebu Zerr Gıfarî şöyle demiştir: Bir gün Hz.Peygamberle birlikte cemaatle öğle namazını kılmıştık. ihtiyaç içinde olan bir kişi, insanlardan yardım istemiş, fakat hiç kimse ona bir şey vermemişti. Adam ellerini gökyüzüne doğru kaldırarak “Allah’ım, şahit ol, Peygamber’in mescidinde kimse bana bir şey vermedi.” demişti. O sırada Ali b. Ebî Talib teşehhüde oturur bir vaziyette namaz kılıyordu. Parmağıyla adama işaret etti, o da Ali’nin parmağındaki yüzüğü aldı ve oradan ayrıldı. Bu sahneyi müşahede eden Hz. Peygamber başını göğe doğru kaldırıp şöyle dedi: “Allahım, kardeşim Musa sana şöyle demişti: ‘Göğsüme genişlik ver, işlerimi kolaylaştır, dilimdeki tutukluğu gider ki sözlerimi anlasınlar ve kardeşim Harun’u benim yardımcım ve vezirim yap.’ Allah’ım, ben de senin resulünüm, göğsüme genişlik ver, işlerimi kolaylaştır ve Ali’yi benim vezirim ve yardımcım yap.”¹³³

Ber’â şöyle der: Veda Haccı sırasında Hz. Peygamber’le birlikte idim. Kadir-i Hum’a geldiğimizde bu yerin temizlenmesini emretti. Daha sonra Ali’nin elini tuttu, sağ yanına koydu ve “Ben, sizin itaat ettiğiniz amiriniz miyim?” dedi. Onlar da “Biz, sizin talimatlarınıza uyarız.” diye cevap verdiler. O zaman Hz.Peygamber şöyle buyurdu: “Ben kimin efendisi (Mevla) ve itaat ettiği amiri isem Ali de onun efendisi olacaktır. Allah’ım, Ali’nin dostlarına dost, düşmanlarına düşman ol.” O zaman Ömer b. Hattab, Ali’ye şöyle demişti: “Belki bu konum seni memnun eder. Çünkü şimdi sen, benim ve bütün müminlerin efendisisin.”¹³⁴

Sefine Hadisi: İbn Abbas, Hz. Peygamber’in şöyle dediğini bildirmektedir: “Benim ehl-i beytim Nuh’un gemisi gibidir. Ona binen kurtulacak, ondan yüz çevirip uzaklaşan boğulacaktır.”¹³⁵

Sakaleyn Hadisi: Zeyd ibn Erkam’ın rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Öyle görünüyor ki Allah beni kendisine çağırılmış bulunuyor ve ben, O’nun çağrısına uymak zorundayım. Fakat ben, sizlere iki büyük ve eşsiz şey bırakıyorum. Allah’ın Kitab’ı ve benim ehl-i beytim. Onlara nasıl davrandığınıza dikkat edin. Bu ikisi, benimle (cennette) Kevser’de buluşuncaya dek asla birbirlerinden ayrılmayacaktır.”¹³⁶

¹³³Bu hadis, Celeleddin es-Suyûtî’nin ed-Dürü’l-Mensûr, II, 293, Kahire, 1313 ’inde bazı küçük değişikliklerle birlikte kaydedilmiştir.

¹³⁴İbn Kesîr, Ebu’l-Fida İsmail İmadu’d-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, (h.701-774), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, I-XIV, Kahire,1351-1358, V, 208, VII, 346; İbn Sabbâğ, el-Fusûlü’l-Mühimme, II, 23; en-Nasâ’î, Hasâis, s. 31.

¹³⁵el-Askalânî, İbn Hacer, *es-Savâ’iku’l-Muhrika*, s. 150, 184; es-Suyûtî, Ta’rihu’l-Hulefâ’, s. 307.

¹³⁶İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, V, 209; İbn Sabbâğ, el-Füsûlü’l-Mühimme, s. 22; en-Nasâî, Hasâis, s. 30; el-Askalânî, İbn Hacer, *es-Savâ’iku’l-Muhrika*, s. 147.

Menzile Hadisi: Sa'd b. Ebî Vakkas şöyle demiştir: Allah Resulü, Hz. Ali'ye “Sen bana, Harun'un Musa'ya olduğu gibi olmaya razı değil misin? Ancak, benden sonra başka bir peygamber olmayacak.”¹³⁷

Akrabaları Davet Hadisi: Hz. Peygamber akrabalarını öğle yemeğine davet etmiş ve yemekten sonra onlara “Halkına benim size getirdiğimden daha güzel şey getiren bir kimsenin olduğunu bilmiyorum. Allah, bana, sizi kendisine yönelmeye davet etmemi emretti. Bu hususta bana yardım edecek, kardeşim olacak, sizin içinizde benim vasim ve vekilim olacak kimdir?” demiş, herkes sessizliğe bürünmüştü. Oradakilerin en genci olan Ali heyecanla ‘Ben, senin vekilin ve yardımcın olacağım’ demişti. O zaman Hz. Peygamber onu kucaklamış ve şöyle demişti: “O, benim kardeşim, vasim ve vekilimdir. Ona tabi olun.” Daha sonra topluluk Ebu Talib'e ‘Muhammed, sana, senin oğluna tabi olmanı emretti’ diye gülüşerek oradan ayrılmaya başladılar.¹³⁸

İbn Merdûye, Allah Resulü'nün şöyle dediğini söylemiştir: “Kim hayatında ve vefatında benim gibi olmak ve cennete girmek isterse benden sonra Ali'yi sevsin ve ehl-i beytime tabi olsun. Çünkü onlar benim zürriyetimdir ve benim toprağımdan yaratılmışlardır. Benim ilmim ve anlayışım onlara ihsan edilmiştir. Bu yüzden onların kıymetini inkar edenlere yazıklar olsun. (Kıyamet gününde) şefaati asla onları kapsamayacaktır.”¹³⁹

Ancak imamet inancın esası olduğu, imamların masumluluğu, Peygamberden sonra ilk yöneticinin Ali, sonra da onun soyundan gelen onbir kişi olduğu, bunların ilahî tayinle gerçekleştiği gibi temel hususlar Kur'ân-ı Kerim'in açık âyetleriyle bağdaşmaz.¹⁴⁰ Ayrıca tarihî realite de Şia'nın imamet anlayışını destekler mahiyette gerçekleşmemiştir. Zira Allah tarafından imam seçildiği ileri sürülen on iki kişiden Hz. Ali ile Hasan'ın altı aylık dönemi istisna edilirse, bunlardan hiçbirisi fiilen devlet yöneticiliği yapmamış, hatta bu tür taleplerde bulunmamış, hayatlarını iman ve ilme adayarak geçirmişlerdir. Öte yandan hilafet tartışmaları sırasında Hz. Ali kendisi hakkında ilahî bir tayin olduğu iddiasında bulunmamış, Şia'nın hilafetini bâtlı gördüğü Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a bey'at etmiştir.

¹³⁷İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, VII, 339; İbn Sabbâğ, el-Füsûlu'l-Mühimme, s. 21; en-Nasâ'î, Hasâis, s. 19-25; el-Askalânî, İbn Hacer, es-Savâ'iku'l-Muhrika, s. 177.

¹³⁸Târîhu İbn Kesir, I, 116.

¹³⁹el-Burhan Pûrî, Alaeddin Ali el-Muttakî Hüsâmuddin el-Burhan Pûrî, *Muntahab, Kenzu'l-'ummâl*, V, 94, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inin kenarında, Kahire, 1368.

¹⁴⁰Bu hususta Şia'nın delil olarak getirdiği âyetler ve bunların tahlili için bk. Şükrî el-Alûsî, *Muhtasarü't-tuhfe*, İstanbul 1988, s. 139 vd.

Görüldüğü gibi Ehl-i Sünnet devlet yönetimini dinin fûruu ile ilişkilendirirken Şia bunun bir iman esası olduğunu belirtmiştir. Başta Mutezile olmak üzere diğer itikadî mezhepler, siyasi mezheplerden Hariciler ve Şia'nın ana kollarından Zeydiyye de detaylarda farklı görüşlere sahip olmakla beraber devlet yönetiminin dindeki yeri konusunda da Sünni anlayışı benimsemiştir.

Devlet yönetiminin dindeki yeriyle ilgili mezheplerin yaklaşımı böyle olmakla beraber, tarih boyunca Ehl-i Sünnet ve Şia'ya mensup alimler temel bakış açılarına uygun olarak yönetimle ilgili birçok nazariye geliştirmişlerdir. İtikadî bakımdan Sünni çizgide bulunan sufiler genellikle devlet yönetimiyle ilgilenmemiş, kendi dünyalarında geliştirdikleri yapılanmaya göre hareket etmişler; fakihlerin bir kısmı resmi sulta ile iç içe olmanın getirdiği zaafı nazariyelerine yansıtmış, kimileri ise ideal anlayışlara bağlı kalarak hareket etmişlerdir. Keza Şîf dünyada da üçüncü asırdan itibaren onikinci imamın gizliliğe geçtiğine inanılmasından sonra yönetimle ilgili hususlarda Usulî-Ahbarî ihtilafı baş göstermiş, Safevilerle birlikte Şia'nın iktidara gelmesiyle teorik anlayışlarda birtakım değişmeler olmuş, bilahare velâyet-i fakih nazariyesi vb. telakkiler ortaya çıkmıştır. Ayrıntıya girmeden genel vasfını söylemek gerekirse, Sünniler sosyal karışıklıklar çıkmaması düşüncesinden hareketle sabır ve resmi otoriteye isyan etmeme düşüncesiyle, Şîfler ise gizlendiğine inandıkları Muhammed Mehdi'nin zuhurunu beklemeye dayalı bir felsefe ile hareket etmişlerdir.¹⁴¹

Özetlemek gerekirse, İslam'ın ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'de devlet yönetimiyle ilgili doğrudan ve açık hükümler bulunmamaktadır. İlgili terimlerden devlet, imamet, hilafet, imaret, hakimiyet ve meliklik kavramları yönetim hakkında ciddi fikir verecek ya da model olacak muhtevada değildir. Esasen Kur'ân-ı Kerim'in temel gayesi insanlara içinde yaşadıkları âleme de atflar yaparak Yaratıcı'nın birliğini, niteliklerini bildirip tanıtmak ve insanların Ona karşı kulluk görevlerini öğretmek olduğu için, her sûre ve âyette bu temel konu üzerinde durmuştur. İbadetin bir parçası da insanların insanlarla ilişkileri olması sebebiyle Kur'ân bu konuda başkalarının hukukuna zarar vermemek, sağlıklı karar verebilmek için meşveret etmek, görevleri ehline vermek, adaleti hakim kılmak gibi temel prensipler vaz'etmiştir. Bu prensipler Kur'ân'a uymaya çalışan insan ve topluluklarca —uymaları oranında—muhtelif formlarda hayatlarına yansımıştır. İnsanlara Allah'ın dinini tebliğ etmekle yükümlü olan

¹⁴¹Karaman, Hayreddin tarih boyunca Sünnî dünyanın sabır ninnileriyle, Şîf dünyanın intizar (mehdi bekleme) düşüncesiyle uyutulduğunu belirtir (Bkz. Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 716).

Hz. Muhammed'in aynı zamanda kendisi de Allah'a kullukla yükümlü olduğu için bu prensiplere ziyadesiyle bağlı kalmış ve bunlar en parlak biçimde onun ve toplum düzeni olarak da Ashabın hayatında somutlaşmıştır. Nitekim o Medine'ye hicret ettiğinde iman altyapısına sahip mü'minlerin oluşturduğu toplumda dinin toplumsal hayatla ilgili hükümlerini tatbik etme imkanı bulmuş ve bu suretle site devletini kurmuştur. Böylece dinin ikinci kaynağı olan sünnette yönetim tabii biçimde gerçekleşmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'de ve sünnette devlet yönetimiyle ilgili durum böyle olduğu için Peygamberin ve ashabının yolunu takip eden ve müslümanların genel çoğunluğunu teşkil eden Ehl-i Sünnet bu konunun İslam'ın fer'î bir konusu olduğunu belirtmiş, Şia'nın dışındaki mezhepler de genelde bu anlayışa iştirak etmiş, Haricilerin ana kollarından Necedat devlet yönetiminin dinle hiç ilgisi olmadığını ve bu konuda ümmete hiçbir sorumluluk terettüp etmediğini iddia etmiştir.¹⁴²

¹⁴²eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1410/1990, I, 119.

İKİNCİ BÖLÜM

**SORUMLU HALİFE Mİ?
ALLAH'IN HALİFESİ Mİ?**

A. SORUMLU VARLIKLAR

Kâinata hayat sahibi olan varlıklar, insanlar ile hayvanlardan ibaret değildir. Gözle görülemeyen veya akıl ile idrak edilemeyen, gaybî varlıklar da vardır. İnsanın dinsel-mistik inşâsı görülen âlem kadar, hatta ondan daha fazla görülemeyen âlemin de tanınmasıyla kavranabilir. Görülemeyen âlem, bizi insanın inşâsı açısından ilgilendirdiği için burada sadece gayb âleminin varlıkları ile ilgilenecek ve bu varlıkları da insanla ilişkileri çerçevesinde ele alacağız. Bu varlıkların en önemlilerinden birisi melekler bir diğeri de cinlerdir. Yeryüzünde halife olarak yaratılan insanın halifeliğini incelediğimiz tezimizin bu bölümünde melek, cin ve İnsan kavramları hakkında açıklamalarda bulunup ilahî alem ile beşerî alem arasındaki ilişkilerin nasıl yürütüldüğünü, meleklerin değil de insanların halife kılınmasının sebeplerini, halifeliğe meleklerin talip olmalarına karşı cinlerin böyle bir talepte bulunmamalarının sebep ve hikmetlerini ifade etmeye çalışacağız.

1.MELEK KAVRAMI

Görülemeyen âlemi oluşturan varlık katagorilerinin başında kuşkusuz melekler gelmektedir. Melek, güç manasına gelen melk'ten türemiştir. Kuvvetli, güç sahibi manasına gelen melek'in çoğulu melaïke dir.¹⁴³ Kisâf ملك Kelimesi hemzenin takdimi ile risalet demek olan اللوك kelimesinden türemiş olup aslı مالك tir, 'l'ın takdimi ile ملاك olmuştur¹⁴⁴ demiştir.

Kur'an-ı Kerim ayetlerinden anladığımızı göre melekler insanlardan önce yaratılmışlardır. Çünkü Allah, insanı yaratacağını ve onu yeryüzünde halife yapacağını meleklerle haber vermiştir. (Bakara2/30) Meleklerin hangi maddeden yaratılmış olduklarına dair Kur'an-ı Kerim'de bir bilgi yoktur. Fakat Peygamber Efendimiz Hz. Âişe (öl. 58/678) den rivayet edilen bir hadiste, Melekler nûr'dan, cin (ve şeytan) ler yalın ateşten, Âdem ise nitelenen şey (toprak ve çamur) den yaratıldı (Müslim, Zühd,10; Ahmad b. Hanbel,Müsned,VI,168) buyurarak, meleklerin yaratıldığı şeyin nûr olduğunu açıklamışlardır. Müslüman âlimlerin çoğuna göre melekler, latîf (madde yoğunluğu olmayan, görüşü engellemeyen), çeşitli şekillere girebilen ve asıl yerleri -madde ötesi- semalar olan, üreme yoluyla değil de devamlı yaratılma yoluyla çoğalan varlıklardır.

¹⁴³el-Endelûsî, Ebû Hayyân el-Endelûsî, (ö.745/1344), Tefsîru'l-Bahri'l-Muhît, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, I, 14.

¹⁴⁴İbn-i Manzûr, Lisânü'l-Arab, c. X, s. 491

Allah nezdinde meleklerin yüce değerleri ve O'nun bahsettiği büyük güçleri vardır. İlâhî emir ve iradeye göre davranmak ve asla bunun dışına çıkmamak üzere programlanmışlardır. Bazı filozoflara göre ise melekler insandaki akıl türünden varlıklardır.¹⁴⁵

Melek kavramı, bütün hak dinlerde vardır. Mana ve mahiyetini açıklamakta insanlık çok zorluk çekmiş, iman alanına girdiği için de çözülemeliğine hükmedilmiştir. Bir varlığın mahiyetini açıklayamadığımız vakit, görevlerini tespit ederek o varlığı tanımlayabiliriz.

Kur'an'da ki açıklamalara göre melekleri, özellik ve vazifeleri bakımından şu sınıflara ayırmak mümkündür:

a. Meleklerin özellikleri

Melekleri diğer varlıklardan ayıran belli başlı özellikleri şöyle sıralayabiliriz.

1- Melekler nûrdan yaratılmış, nûrani ve rûhânî varlıklardır, yemek, içmek, erkeklik, dişilik, evlenmek, uyumak, yorulmak, usanmak, gençlik, ihtiyarlık gibi insana ait özelliklerden arınmışlardır. “Göklerde ve yerde kimler varsa O'na aittir. O'nun huzurunda bulunanlar, O'na ibadet hususunda kibirlenmezler ve yorulmazlar. Onlar, bıkmayı usanmaksızın gece gündüz (Allah'ı) tesbih ederler.” (Enbiyâ21/19-20); (Ayrıca bkz. Saffât37/149 vd; Zuhruf43/19; Necm53/27-28).

2- Melekler Allah'a isyan etmezler ve onun emrinden asla çıkmazlar. Hangi iş için yaratılmış iseler o işi yaparlar. Sürekli Allah'a ibadet ve itaatle meşgul olurlar, onu tesbih ederler. “Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emrolunursa onu yaparlar.” (Nahl16/50); (Ayrıca bkz. Enbiyâ21/26-28; Zümer39/75; Tahrîm66/6; A'raf7/206)

3- Melekler kanat sahibi, son derece süratli, güçlü ve kuvvetli varlıklardır. Onlar bir anda yerleri ve gökleri dolaşacak kabiliyette yaratılmışlardır. “Gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a hamdolsun. O, yaratmada dilediği arttırmayı yapar. Şüphesiz Allah, her şeye gücü yetendir.” (Fâtır35/1); (Ayrıca bkz. Hâkka69/17; Meâric70/4)

4- Melekler, Allah'ın emir ve izni ile çeşitli kılık ve şekillere bürünebilirler. “(Resûlüm!) Kitap'ta Meryem'i de an. Hani o, ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmişti. Meryem, onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, biz ona

¹⁴⁵er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 160-161.

ruhumuzu gönderdik de o, kendisine tastamam bir insan şeklinde göründü.” (Meryem19/16-17); (Ayrıca bkz. Hûd11/69-70)

5- Melekler peygamberler tarafından aslî şekilleriyle görülebilirler. Ancak aslî şekillerinden çıkıp, bir başka maddi şekle meselâ insan şekline girerlerse diğer insanlar tarafından da görülmeleri mümkün olabilir. Cibrîl hadisi diye bilinen, iman, İslam ve ihsanın tariflerinin yapıldığı hadiste belirtildiği gibi Cebrâil (A.S.) insan şeklinde görülmüştür. (Buhârî, İman, 37; Tefsir, Sûre:31; Müslim, İman, 1; Ebu Dâvûd, Sünnet, 15; Tirmizi, İman, 4; İbn Mâce, Mukaddime, 9)

6- Ğaybı ancak Allah bildiği için, melekler de Ğaybı bilemezler. Eğer Allah kendilerine Ğayba dair bir konuyu bildirmişse, ancak o kadarını bilebilirler. “Allah Adem'e bütün isimleri, öğretti. Sonra onları önce meleklerle arzedip: Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi. Melekler: Yâ Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz alîm ve hakîm olan ancak sensin, dediler. (Bunun üzerine:) Ey Âdem ! Eşyanın isimlerini meleklerle anlat, dedi. Adem onların isimlerini onlara anlatınca: Ben size, muhakkak semâvat ve arzda görülmeyenleri (oralardaki sırları) bilirim. Bundan da öte, gizli ve açık yapmakta olduklarınızı da bilirim, dememiş miydim? dedi.” (Bakara2/31-33); (Ayrıca bkz. En'âm6/59; Neml27/65)

b. Meleklerin Sayıları ve Çeşitler

1. Arşî taşıyanlar. “Melekler onun (göğün) etrafındadır. O gün Rabbinin arşını, bunların da üstünde sekiz (melek) yüklenir.” (Hakka69/17)

2. Arşî kuşatıp Allah'ı tesbih edenler. “Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'in etrafını kuşatmışlardır. Artık aralarında adaletle hükmolunmuş ve “alemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun” denilmiştir. (Zümer39/75)

3. Büyük melekler:

a) Cebrail: Cibril “Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz, (yerinde olur). Çünkü kalpleriniz sapmıştı. Ve eğer Peygamber'e karşı birbirinize arka verirseniz bilirsiniz ki onun dostu ve yardımcısı Allah, Cebrail ve müminlerin iyileridir. Bunların ardından melekler de (ona) yardımcıdır.” (Tahrîm66/4),(Bkz. Bakara2/97-98)

Rûh “Meryem, onlarla kendi arasına bir perde çekmişti. Derken, biz ona ruhumuzu gönderdik de o, kendisine tastamam bir insan şeklinde göründü.” (Meryem19/17); (Bkz.Maâric70/49; Kadr97/4)

Rûhu'l-Kudüs “Andolsun biz Musa'ya Kitab'ı verdik. Ondan sonra ardarda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya da mucizeler verdik. Ve onu, Rûhu'l-Kudüs (Cebrail) ile destekledik. (Ne var ki) gönlünüzün arzulamadığı şeyleri söyleyen bir elçi geldikçe ona karşı büyüklük tasladınız. (Size gelen) peygamberlerden bir kısmını yalanladınız, bir kısmını da öldürdünüz.” (Bakara2/87); (Mâide5/110; Nahl16/102)

Rûhu'l-Emîn “(Resûlüm!) Onu Rûhu'l-emîn (Cebrail) indirdi.” (şuarâ26/193); Rasûl-i Kerîm “O (Kur'an), şüphesiz değerli, bir elçinin (Cebrail'in) getirdiği sözdür.” (Tekvîr81/19)

Nâmûs-u Ekber (Buhari, Bed'ül-Vahy, 3) isimleriyle de anılan bu melek peygamberlere vahiy getirmekle görevlendirilmiştir. (Tekvîr81/19-20, Bakara2/97, Şu'ara26/193-194, Maide5/110)

b) Mikâil: Cebrail'le birlikte adı Kur'an'da anılmış ve bunlara düşman olana Allah'ın düşman olacağı bildirilmiştir. “Kim, Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman olursa bilsin ki Allah da inkârcı kâfirlerin düşmanıdır.” (Bakara2/98)

c) İsrâfil: Kıyamet ve yeniden diriliş başlarken üflenecek olan sûr'a (Neml27/87, Yâsîn 36/51) üflemele görevlendirilmiş meleğin İsrâfil olduğu hadislerde bildirilmiştir.¹⁴⁶

d) Azrail: Kur'ân-ı Kerîm'de hem ölüm meleğinden “De ki: Size vekil kılınan (bu konuda görevlendirilen) ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.” (Secde32/11) hem de vefat ettirme görevini yüklenmiş meleklerden “Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: “Ne işde idiniz!” dediler. Bunlar: “Biz yeryüzünde çaresizdik” diye cevap verdiler. Melekler de: “Allah'ın yeri geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!” dediler. İşte onların barınağı cehennemdir; orası ne kötü bir gidiş yeridir.” (Nisa4/97),(Bkz. Enfâl8/50, Nahl16/32, En'am6/61-93, Enfâl8/50) söz edilmiştir. Sahih hadislerde bu isim geçmemekle beraber diğer İslâmî literatürde Ölüm meleği Azrail olarak anılır.¹⁴⁷ Bu işle görevlendirilen melek sayısı çok olduğuna göre Azrail'in bunların reisi olması ihtimali vardır.

4. Cennet melekleri: Cennette çok sayıda meleğin bulunduğu ve buraya girme mutluluğuna erişmiş müminlere hizmet edecekleri ifade buyrulmuştur. “(O yurt) Adn cennetleridir; oraya babalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanlarla beraber girecekler, melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır. (Melekler:)

¹⁴⁶Cebeci, Lütfullah, “İsrâfil”, Dİ A, XXIII, 180-181.

¹⁴⁷Kılavuz, Ahmet Saim “Azrail”, DİA, IV, 350-351.

Sabrettiđinize karşılık size selam olsun! Dünya yurdunun sonu (cennet) ne güzeldir! (derler).” (Ra'd13/23-24)

5. Cehennem melekleri: Burada da azap çekenlerle ilgili vazifelerini yerine getiren melekler vardır. “Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır.” (Tahrîm66/6); (Bkz. Müddessir74/27-31) Bunların cins ismi “zebâni”dir. (Alak96/18) Lügatte zabıta kuvvetleri manasının yanı sıra, itme anlamına da gelmektedir. Affi mümkün olmayanları cehenneme sürükleyecekleri için bu ismi almışlardır,¹⁴⁸ başkanları da “mâlik” isimli bir melektir. (Zuhuf43/77) Cehennem bekçilerine “Hezene” (Tahrîm66/6, Zümer39/71, Mülk67/8) adı verilmektedir. Râzî bu kavramla zebanilerin kastedildiğini söylemektedir.¹⁴⁹

6. Gözeten, koruyan melekler (hafaza melekleri): Bunlar insanların yanlarında bulunmakta, onları gözetme, koruma, iyiliklerini isteme, onlara iyi şeyleri ilham etme gibi vazifeler yapmaktadırlar. “Şunu iyi bilin ki üzerinizde bekçiler var,değerli yazıcılar var, Onlar, yapmakta olduklarınızı bilirler.” (İnfitâr82/10-11)

7. Yazıcı melekler – Kirâmen Kâtibîn: Bunlar da insanların yakınlarında bulunmakta ve yapıp ettikleri her şeyi yazmaktadırlar. “İki melek (insanın) sağında ve solunda oturarak yaptıklarını yazmaktadırlar. İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın.” (Kâf50/16-18);(Kaf50/17, En'âm6/617, Zuhuf43/79-80)

8. Münker ve Nekîr: Ölümden sonra kabirde sorgu ile görevli iki melektir. (Tirmizi, Cenâiz, 70, Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, III, 126; IV, 140.)

9. Madde âleminde görevli melekler: Bunlar maddî kâinatta olup biten her şeyin İçinde bulunmakta ve Allah'ın kanunlarının yerine gelmesini sağlamaktadırlar.¹⁵⁰

10. Namaz kılanlar fatihayı okumayı bitirdikten sonra, onlarla birlikte amin derler. (Buhari, Ezan, 111,II2)

11. Bazı melekler de her gün sabah ve ikinci namazlarında müminlerle birlikte olurlar. (Buhari, Mevâkît, 16)

¹⁴⁸Elmalılı, Hamdi Yazır, *Tefsir*, K/332-333; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 286 XXIII/273-274.

¹⁴⁹er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 159 vd.

¹⁵⁰er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, II, 159 vd.

12. Meleklerin bir kısmı da Kur'an okunurken yeryüzüne inerler. (Buhari, Fedâilü'l-Kur'an, 15)

13. Sokakları, yolları dolaşp, zikir meclislerini arar bulurlar. (Buhari, Daavât, 66.)

14. Melekler mü'minlere (Ahzâb33/43), özellikle alim olan mü'minlere rahmet okurlar. (Tirmizi, İlim, 19)

15. Çeşitli ayetlerde, meleklerin savaşılabilecek bir şekilde cisimlenip yeryüzüne indiklerine dair işaretler vardır. (A.İmran3/124-125, Enfal8/9, Müddssir74/31)

16. Bir toplumu helak etmek için gönderilen ve bu görevi yerine getirecek olan meleklerle Yüce Allah Kur'an'da resul demektedir. (Hud11/69-70, Meryem19/17)

Bütün meleklerin olmasa bile, bazı melek türlerinin yapılarında, çeşitli görevleri gerçekleştirebilmeleri için bir takım değişmeler ve dönüşmeler meydana gelebilir. Enerjiden maddeye, maddeden enerjiye dönüşme imkanları vardır.

Netice olarak melekler akıllı varlıklardır fakat insanlar gibi iradi varlıklar değildirler, asla Allah'a isyan etmezler, Allah'ın emrinden çıkmazlar. Hangi iş için yaratılmış iseler o işi yaparlar. Sürekli Allah'a ibadet ve itaatle meşgul olurlar, onu tesbih ederler. Bütün bu vasıflara sahip olan melekler yaratılışlarının bir gereği olarak yeryüzünde halife olabilme vasıflarına sahip değildirler. Bundan dolayı da onlar insanın halife olarak yaratılması hususunda kendilerinin halifelik vasıflarına sahip olmadıklarını Allah Teâlanın kendilerini imtihana tabi tutması neticesinde anlamışlar ve "Ey rabbimiz biz seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz" diyerek teslimiyetlerini ortaya koymuşlardır.¹⁵¹

2. CİN KAVRAMI

Gözle görülemeyen varlıklardan biri de cinlerdir. Cinlerin varlığı kitap ve sünnet ile sabittir. Cin kökü (cenne), bir şeyin histen gizlenmesi ve örtülmesi manâsındadır. Cin kelimesiyle görülmeyen ruhani varlıklar kastedilir. Aynı kökten gelen cünne kalkan ve siper manâsına gelirken, cenin anne rahminde saklı olan çocuğa verilen isimdir. Terim olarak; insan gibi iradeye sahip olan, insan duyularıyla algılanmayan, ilâhi emirle sorumlu, inanan ve inanmayan olan ruhaniyet tarafı ağır basan varlıklardır.¹⁵² İslâmî literatürde; Allahü Teâla'nın (cc) tekliflerine muhatap olan ve insanların gözle

¹⁵¹ Bayraklı, Bayraktar *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları: 1/292-293.

¹⁵² Zâriyat 51/56; el-İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 138-139; İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XIII, sh. 92-95; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, Beyrut 1994, IX/165

göremedikleri bazı varlıklara cin ismi verilmiştir. Allah'a ilk isyan eden İblis'in de, cinler taifesinden olduğu bilinmektedir.¹⁵³ Cinlerin bir tek ferdine cinnî denir. Bazı kaynaklarda geçen cânn kelimesi cin ile eşanlamlıdır. Kur'an'da bu toplumun ataları için “cân” kelimesinin kullanıldığı görülür.¹⁵⁴ Öte yandan, cân kelimesi yılan (Neml27/10; Kasas28/31) ve delilik (Bk.Araf7/184; Sebe34/4, 46) anlamlarına da gelir. Ğul ve ifrit cinlerin değişik türleridir. İslam alimleri” cinler hava ile karışık bir ateşten yaratılmışlardır”¹⁵⁵ diyerek, cinlerin insandan farklı olduklarına dikkat çekmişlerdir.

Cinlerin yapısını belirten Rahman Suresi 15. ayetteki “Meâric” kelimesi, şaşkınlık verici, maddi olmayan, dumansız, kırmızı, sarı, yeşil ve saf alev karışımını ihtiva eden, her şeye nüfuz edebilen bir ateş olarak yorumlanır.¹⁵⁶ Hıcr Suresi 27. ayette de “nâris-semûm” terimi sıcak rüzgar, ateş alevi gibi esen yakıcı, öldürücü rüzgar anlamına gelir.¹⁵⁷ Cinler ateşten yaratılmış olup, onların yaratılışı insanların yaratılışından öncedir, (Hıcr15/26-27) tıpkı insanlar gibi yerler, içerler, evlenirler ve çoğalırlar, erkeklik ve dişilikleri vardır, doğar, büyür ve ölürler, (Müslim, Salât, 33; Tirmizi, Tefsir, 47) çeşitli gruplara bölünmüşlerdir, kimi cinler Müslümandır, kimi cinler o dereceye ulaşamamıştır, kimileri de kâfirdirler ki bunlar cinlerin çoğunluğunu teşkil ederler. (Cin72/11-15) Onların gabya dair bilgileri olmadığı gibi, (Sebe34/14) insanlar gibi belli işleri yapmakla mükelleftirler, (Zariyât51/56, En'âm6/130, Rahmân55/31)onlara da peygamberler gönderilmiştir ve onlarda tıpkı insanlar gibi sorumlu birer varlıktırlar. (Saffat37/158) Âlimlerin çoğunluğuna göre, peygamberimizin peygamberliği cinleri de içine alır. Bu sebeple peygamberimize “Rasûlü's-sekaleyn” denilir. (Ahkâf46/29-32)

Resûl-i Ekrem'in (sav), cinleri görüp görmediği konusunda muhaddisler farklı görüştedirler. Müslim'de, Abdullah İbn Mes'ud'dan (ra) rivayete göre, Resûl-i Ekrem (sav) cinnîlerin dâvetine icabet buyurmuş, onları görmüş ve irşâd etmiştir. Buharî ve Müslimin İbn-i Abbas'tan rivâyetlerine göre ise Resûl-i Ekrem (sav) ashabıyla Ukaz panayırına giderken Nahle'de sabah namazını kıldırması, bir grup cin gelip Kur'an dinlemiş ve müslüman olmuştur. Müfessir İmam Kurtubî, bu iki rivayeti şu şekilde yorumlamaktadır: “İbn-i Abbas'ın rivayetine göre, Hz. Peygamber o olayda cinni

¹⁵³İbn-i Kesir, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azim*, c. III, sh. 88 vd.

¹⁵⁴Hüd 11/119, Rahman 55/15; Kılavuz, A. Saim, TDVİA, VII/138-139.

¹⁵⁵el-Münavi, Abdurrauf el-Münavi, (1396-1467), *Feyzü'l Kadir*, Kahire1356, c.III, sh. 450

¹⁵⁶et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XXVII/126-127; el-Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVII/167.

¹⁵⁷et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, XIV/30-31; ez-Zemahşeri,); *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, II/313.

görmemiş, onların Kur'ân dinleyip müslüman olduklarını Cenab-ı Hakk daha sonra haber vermiştir. Fakat bu hâdise, İbn-i Mes'ûd'un rivayet ettiği hâdiseden farklıdır. Nitekim İbn Mes'ûd şöyle demiştir: Bir gece Resûl-i Ekrem ile beraberdik. Derken aramızdan kayboldu. Vâdilerde, dağlarda aradık, bulamadık. O geceyi hep endişe içinde geçirdik. Nihayet sabah olunca bir baktık ki Hîra tarafından geliyor. Yâ Rasûlallah dedik, sizi kaybettik. Aradık bulamadık. Bu yüzden bütün gecemiz endişe içinde geçti. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “Bana cin(ler)den bir dâvetçi geldi. Onunla beraber gittim. Onlara Kur'ân okudum.”¹⁵⁸ Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Kâinatta hayat sahibi olan varlıklar, insanlar ile hayvanlardan ibaret değildir. Gözle görülemeyen veya akıl ile idrak edilemeyen, gaybî varlıklar da vardır ve bunlardan biri olan cinleri de peygamberimiz görmüştür.

K.Kerim'de, düşmanlığından sakınılması gerektiği belirtilen “İblis”in kaynağı hakkında “Belese”den türetilen Arapça olmayan bir kelime, “İblâs”tan gelen Arapça bir kelime, meleklerin yanında Azâyil veya Hâris olarak zikredilen yaratık olduğu şeklinde farklı görüşler bulunur.¹⁵⁹ Ağırlıklı görüş kelimenin âcemi kökenli olduğudur.¹⁶⁰ Mana itibarıyla hayırdan ümit kesme, pişman olma gibi manalara gelir. İblis, Yüce yaratıcının emrini ilk olarak reddetmiş, gazaba uğramış ve müflis durumuna düşmüştür. Bu sebeple kendisine iblis ismi verilmiştir. Kur'an iblis'in bir cin olduğunu “Hani biz meleklerle: Âdem'e secde edin, demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlerdendi; Rabbinin emrinden dışarı çıktı. Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onun soyunu mu dost ediniyorsunuz? Oysa onlar sizin düşmanınızdır. Zalimler için bu ne fena bir değişmedir!”¹⁶¹ ayetiyle haber vermiştir. İblisin bir cin olması sebebiyle ateşten yaratıldığı anlaşılır.

Şeytân uzaklaşmak anlamındaki “şetane” maddesinden gelir. Buna göre şeytân kelimesinin nun'u aslı, kelimenin kökeninde vardır. Kimine göre de nûn zâiddir. Kelime, kızgınlıktan yandı, öfkeden çıldırdı anlamındaki şâta yeşîtu kökünden gelir. Şeytân, cin, insan ve hayvanların âsîsi, sınırı aşanıdır.¹⁶² Kötü huylu insanlara da şeytân denilir. (En'âm6/55, Nas112/4-6, Sâd38/37-38, Enbiyâ21/82, Bakara2/14,Bakara2/102)

¹⁵⁸el-Kurtubî, *el-Câmü li Ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XIX, sh. 2 vd.

¹⁵⁹El-İsfehâni, *Müfredât*, 60

¹⁶⁰Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, İst. 1971, I/320.

¹⁶¹Kehf 18/50

¹⁶²İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XIII, sh. 237

Şeytân sözcüğü ile kâfir cinler anlaşılır. Fakat âyette, (En'am6/112) insanları yaldızlı sözlerle kandırıp yoldan çıkararak insanları da şeytân olarak nitelendirilmiştir. Bunların şeytânla ortak tarafı, fiskos, fısıltı, gizli sözlerle kandırmak, kötü düşünceler aşılmasıdır. Böyle yapan insanlar da şeytanlık sıfatını kazanırlar. Cin şeytânı nasıl kâh sokulup vesvese verir, kâh geri çekilirse insan şeytânı da öyledir. Kendisini şefkatli bir öğütücü göstererek insana sokulur, muhatabı yüz vermezse çekilir, yüz verirse düşüncelerini aşılamağa çalışır.

İnsanlık tarihi itibariyle, insan şeytan mücadelesi, her zaman güncelliğini korumuştur. Söz konusu ayetleri tahlil ettiğimizde, Allah ve peygamberin istemediği her fiil ve davranış şeytanın bir ürünü olarak görülür. Buna göre insanlığın zararına olan her şeyin altında şeytan bulunur. Örneğin, dünya ahirette sıkıntıya sebep olan kulluğa karşı çıkma(Nisa,4/76), haramları teşvik(Mâide,5/90-91), hanımları istismar etme(Bakara,2/169), faiz ve sihir(Bakara,2/102-275) gibi olumsuzluklar satanizmin istediği fiiller olup, İslâm'dan uzak yetişen gençliğin önemli bir hastalığıdır. Buradan hareketle şeytanın planları şu başlıklar halinde sıralanabilir. Aile düzenini bozması(Müslim, Münafikûn, 67; Müsned, III/314), tahrik etmesi(Araf,7/200), vesvese vermesi(Mü'minûn, 23/97-98), yalan söylemesi ve aldatması(Lokman, 31/21), günahları süslü göstermesi(Enfal, 8/48), unutturma(Mücadele, 58/19), sihir yoluyla hilesi(Araf, 7/116).

Şeytana uymanın zararı hem dünyada hem de ahirette olmaktadır. Şeytan insanı Allah ve peygamberden uzaklaştırır. Şeytana uyan dünya ve ahirette kaybeder. Şeytana verilen izin kulları imtihan etmek içindir. Şeytanın hilesi, insanın kendi elindedir. İnançlı ve irade sahibi olana şeytan zarar veremez. Şeytan kalbinde hastalık, şüphe ve fitne olanlara etki edebilir. K.Kerim âyetlerinde cin şeytânlarının, Allah'ın hâlis kulları üzerinde yaptırım gücünün olmadığı ancak etkileme imkanı olduğu vurgulanmaktadır.¹⁶³

Netice itibariyle, cin ve insan şeytanları gerçek yaratık olup insanlığın önemli bir düşmanıdır. Onlar hastalık yapan virüs gibidir. İnsanın virüsten kurtulması için hastalığı önleyecek tedbirleri almaları ve onların etkisiz hale getirilmesi için aşılanmalıdır. Şeytana karşı aşı, şirkten uzaklaşarak yaratıcıya inanma ve inancının gereğini yapmadır. İnanç olmadan satanizmin etkisinden kurtulmak mümkün görülmez. Diğer taraftan görünmeyen şeytandan korunmak için her şeyi gören ve etkisiz hale getirme gücüne sahip olan Allah'a sığınma gerekir. Yaratıcı, insanları satanizm tehlikesinden korunmak

¹⁶³Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, 10/88–91.

ve kurtulmak için üç öneride bulunur. Kendisine inanma, güvenme ve korkma. Söz konusu hasletin gereği yerine getirilmeden şeytanın etkisinden korunmak ve Allah'ın yardımını beklemek mümkün görülmez.

Melek ve cin kavramlarını incelediğimiz bu bölümde gördük ki meleklerle insanlar arasında pek çok yönden farklılıklar olmakla birlikte cinlerle insanlar arasında da pek çok yönden benzerlikler vardır. Bu bilgilerden hareketle meleklerle insanlar arasında bu kadar farklılığa rağmen meleklerin yeryüzü halifeliğine talip olduğunu cinlerin lideri olan İblisin ise halifeliği talep etmekten ziyade büyüklük yarışına girdiğini görüyoruz. Yani ben ve soyumdan halifeliğin alınmasını kabul etmiyorum dercesine bir isyan içerisine giriyor. Buradan hareketle İbn Abbas'tan gelen rivayette ifade edildiği gibi (“İnsan çamurdan yaratıldı. Yeryüzünde ilk önce cinler yaşarlardı. Onlar arzda kanlar akıttılar, birbirlerini öldürdüler. Allah onlara İblis'in komutasında meleklerden askerler gönderdi; bunlar meleklerin cin adını taşıyan boyundandı, İblis ile onun komutası altında bulunanlar, öteki cinlerle savaşarak onları denizlerdeki adalara ve dağların etrafına sürdüler. Bu zaferi kazandıktan sonra İblis'in kalbinde gurur doğdu ve: “Ben, kimsenin yapmadığı bir işi yaptım” diye övündü. Allah onun kalbinde doğan bu gururu bildi. İblis'in yanındaki melekler bunu bilmiyorlardı. C. Hak İblis'in yanında bulunanlara: “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” dedi. Buna karşılık olarak melekler: “Sen, bizim kendilerini tenkile memur edildiğimiz cinlerin yaptığı gibi orada fesat çıkaracak ve kanlar dökecek birini mi yaratacaksın? dediler.”¹⁶⁴ İnsanoğlu yeryüzünde cinlerin yerine halife kılınmış olabilir diyebiliriz.

İslâm inancına göre Hz. Âdem (a.s.) ilk insan ve ilk peygamberdir; künyesi “Ebü'l-Beşer” (insanlığın ilk atası)'dir. Bu bağlamda vuzuha kavuşturulması zor gözüken bir diğer husus da Âdem kelimesinin menşeidir. Konuyla ilgili araştırmalarda “Âdem” lafzının Sümer dilinde “babam” anlamına gelen adamu kelimesinden veya Asur-Bâbil dilinde, “yapılmış, meydana getirilmiş veya ortaya konulmuş” gibi anlamlar içeren adamu kelimesinden yahut Sâbiî dilinde “kul” anlamına gelen adam kelimesinden türetilmiş olma ihtimalinden söz edilmiştir. Ayrıca, kelimenin İbranca'daki adamah (toprak, yer) kökünden türetilmiş olduğu da ileri sürülmüştür. Bazıları, Âdem kırmızı topraktan (adamah) yaratıldığı için ona “kırmızı” anlamına

¹⁶⁴et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I. 195-214; ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I. 124, el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I. 261.

gelen “adom” kelimesiyle bağlantılı olarak Âdem isminin verildiğini ileri sürmüşlerse de bu görüş fazla benimsenmemiştir.¹⁶⁵

Âdem kelimesinin hangi dile ait olduğu meselesi İslam alimlerini de meşgul etmiştir. Bu bağlamda Zemahşerî (ö. 538/1144) kelimenin tıpkı “Âzer” lafzı gibi- ism-i fâil kalıbında yabancı kökenli bir kelime olduğunu söylemiş;¹⁶⁶ Cevherî (ö. 393/1002) ve Cevâlikî (ö.540/1145) gibi dilciler ise kelimenin aslının Arapça olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁷ Müslüman dilcilerin ekseriyeti bu son görüşü benimsemiş olmakla birlikte kelimenin hangi kökten türetildiği konusunda ittifak edilememiştir. Bir telakkiye göre Âdem kelimesi, “herhangi bir şeyin dış yüzeyi” anlamına gelen edemeh kökünden, bir başka telakkiye göre ise hem “esmerlik” hem “beyazlık” anlamı taşıyan üdmeh sözcüğünden türetilmiştir. Müfessirlerce bu iki görüşten ilki tercih edilmiştir. Taberî’nin (ö. 910/923) İbn Abbas ve Sa’îd b. Cübeyr’den gelen rivayete göre Âdem, yerin üst yüzeyindeki topraktan yaratıldığı için bu isimle anılmış;¹⁶⁸ unutkan bir varlık olduğu için de “insan” diye vasıflandırılmıştır.¹⁶⁹

Kur’an’da “Âdem” şeklinde on yedi defa, “Benî Âdem” (Âdemoğulları) şeklinde isim tamlaması olarak yedi defa ve bir defa da “İbne’y-Âdem” şeklinde geçen kelime,¹⁷⁰ bilhassa tek başına zikredildiği ayetlerde özel isim çağrışımına sahiptir. Mamafih, kelimenin muhtelif ayetlerde “insan türü” ya da kendine mahsus özellikleriyle beşerî varlık anlamında kullanılmış olması da çok uzak bir ihtimal değildir. Nitekim, “Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben kuru balçıktan, rengi siyahlaşmış ve kokusu değişmiş çamurdan bir insan (beşer) yaratacağım’ demişti.” (Hicr 15/28) mealindeki ayet ile, “O Allah ki, sudan insan yaratıp (ve hüvellezi haleqa mine’l-mâi beşerân) aralarında kan ve hısımlık bağı kurdu.”(Furkân 25/54) mealindeki ayette geçen beşer kelimesi, insanın bidayette bir tek birey olarak değil, cins/tür olarak yaratıldığını ima etmektedir. Kaldı ki, “Adam” (Âdem) sözcüğü, İbranca’da insan türü için kullanılan müşterek bir isim olup Ahd-i Atîk’te 500’den fazla yerde bu anlamda, nadiren de özel isim olarak ilk insan için kullanılmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁵Bolay, Süleyman Hayri “Âdem”, *DİA*, İstanbul 1988, I. 358.

¹⁶⁶ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I. 129.

¹⁶⁷el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, I. 356.

¹⁶⁸et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I. 307-308.

¹⁶⁹el-Kurtubî, *Câmi’ İi Ahkâmi’l-Kur’ân*, I. 279.

¹⁷⁰Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân*, İstanbul 1990, s. 24-25.

¹⁷¹Erdem, Mustafa, *Hazreti Adem*, Ankara 1993, s. 14, 20-21; Bolay, “Âdem”, *DİA*, I. 358.

Adem'den önce Adem mi vardı? ilk insan kim?

Âdem kelimesi Arapça değildir. Ademeh kökünden geldiğini kabul edenler, derinin iç yüzü mânâsına geldiğini söylemişlerdir. “Âdem” kelimesinin edim'den geldiğini esas alan lûgat âlimleri, rengi sebebiyle bu şekilde isimlendirildiği kanaatindedirler.¹⁷² Edim Türkçe'de “Sahtiyan” karşılığıdır, bu da boyanmış deri mânâsına gelir. Âdem'in bu ismi almasının sebebi, deriye benzeyen topraktan yaratıldığı içindir. Âdemoğlunun renklerinin muhtelif olması konusunda Resûl-i Ekrem (sav)'in izahı şöyledir: “Allahû Teâla (cc) Âdem'i yeryüzünün her tarafından aldığı bir tutam topraktan yaratmıştır. Bu sebeple alınan o toprak ölçüsünde, bir kısmı beyaz, bir kısmı siyah, bir kısmı kırmızı, bir kısmı sarı, bir kısmı da bunlar arasındaki renklerde. Bir kısmı yumuşak, bir kısmı kötü, bir kısmı temiz ve hoş olarak dünyaya gelmiştir.”¹⁷³ Allahû Teâla (cc), Hz. Âdem ve onun nesli olan bütün insanlardan “misak” almıştır. Bu bir anlamda, Allah (cc) ile insanlar arasında tahakkuk eden mukaveledir. Kur'ân-ı Kerim'de: “Hani Rabbin Âdemoğullarından (insanlardan) onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp kendilerini nefislerine şâhid tutmuş: `Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demişti. Onlar da: `Evet, (Rabbimizsin) şâhid olduk!' demişti. (İşte bu şahidlendirme) kıyamet günü: `Bizim bundan haberimiz yoktu' dememeniz içindir”¹⁷⁴ buyurulmaktadır. İşte, Allah (cc) ile insanlar arasında tahakkuk eden bu mukavele sonucu insanlara hürriyet, mülkiyet, akıl ve diğer nimetler bahşedilmiştir.¹⁷⁵

İslâm hukukundaki umumi kaidelerden birisi de: “İnsan için asıl olan hürriyettir”¹⁷⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Çünkü "misak" hürriyetin teminatıdır. Eğer İslâm'a karşı savaşırsa, Allah (cc) ile olan mukavelesini bozduğu için kölelik ortaya çıkar.¹⁷⁷ Her insanın doğuştan zimmetinin (mukavelesinin) bulunması, lehlerindeki ve aleyhlerindeki haklara sahip olmada eşitliği gerektirir. Resûl-i Ekrem (sav)'in “Hiçbir çocuk yoktur ki, İslâm fitratı üzerine doğmuş olmasın. Sonra onu annesi ve babası, ya yahudileştirir, ya hıristiyanlaştırır, ya mecûsileştirir, ya müşrik yapar. Nihayet o çocuk

¹⁷²Mehmed Vehbi Efendi, (1861 - 1949). *Hülasatü'l Beyan fi Tefsiri'l Kur'ân*, İst.1966, c. I, sh. 364.

¹⁷³ez-Zernuci, İmam Burhanüddin ez-Zernuci, (öl.1202), *Ta'limü'l Mütealim*, İst. 1980, sh. 2.

¹⁷⁴A'râf 7/172.

¹⁷⁵ez-Zernuci, *Ta'limü'l Mütealim*, sh. 2.

¹⁷⁶Molla Hüsrev, (v. 1480), *Mir'at el Usul fi Şerhi Mirkat el Vüsdil*, İst.1307, c. I, sh. 591.

¹⁷⁷İbn-i Hümmam, (861/1457),*Fethu'l Kadir*, Beyrut: 1316, c. IV, sh. 417.

bunu dili ile açıklar; ya şükredenlerden ya küfredenlerden olur” buyurduğu sabittir. Muharref Tevrat ve İncil’de de, Hz. Âdem ile ilgili bilgiler mevcuttur.¹⁷⁸

Dolayısıyla ilk insanın Hz. Âdem (as) olduğunu kabul etmeyen kimse müslüman olamadığı gibi, hıristiyan ve yahudi de olamaz. Bu noktada başta Darwin nazariyesi olmak üzere değişik ideolojilere inananlar, “Dehriyyûn” hükmündedirler. Dehriiler, bütün peygamberleri ve kitapları inkâr ettikleri için kâfirdirler.¹⁷⁹ Çünkü peygamberleri inkâr etmek, onları vazifelendireni de, (Mürsil’i) inkâr etmeyi beraberinde getirir. Brahmanistler de, peygamberlik müessesesini kabul etmedikleri için Hz. Âdem (as)’i inkâr ederler, bu sebeple kâfir hükmündedirler.¹⁸⁰ Resûl-i Ekrem (sav)’in Veda Hutbesi’inde: “Ey İnsanlar! Hepiniz Âdem’in çocuklarıdır. Âdem ise topraktan yaratılmıştır”¹⁸¹ buyurduğu hadis mecmualarında kayıtlıdır. Bu noktada, bütün insanlar eşit olduğu için kavmiyet gururuna kapılmaları mümkün değildir. Eğer kapılırlarsa kitap, sünnet ve sahabe-i kirâm’ın icmaı ile sabit olan bir gerçeği inkâr etmiş olurlar. Kur’ân-ı Kerim’de “Andolsun ki, biz Âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır. Onlara karada, denizde taşıyacak vasıtalar verdik. Onlara güzel güzel rızıklar verdik, onları yarattığımızın bir çoğundan cidden üstün kıldık”¹⁸² buyurulmaktadır. Müfessirler insanoğlunun izzet ve şeref sahibi olduğunun bu âyetle sabit olduğunu, dolayısıyla onun bu vasfını hakir görmenin haramlığı üzerinde dururlar.¹⁸³

Türkiye’de orta öğretim sıralarında “İnsanın maymundan geldiği teorisi” halen tekrarlanmaktadır. Bu başta Hz. Âdem (as) olmak üzere, bütün insanlara yapılan en büyük hakarettir. Çünkü insanlar, Allah (cc)’ın yeryüzünde yarattığı halifedirler; emanet’i yüklenerek bu şerefe haiz olmuşlardır.

Dinî-felsefî düşünce sistemlerinde birçok gnostik unsura yer veren Bâtınî-İsmâilî müellifler ile İmâmiyye Şiası’na mensup bazı alimlere göre ise Kur’an’da sözü edilen Âdem, yeryüzündeki ilk insan olmayıp ondan önce nice Âdemler gelip geçmiştir.

¹⁷⁸ ez-Zebidî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi Şerhi*, Ank.1976, 4. bs c. IV, sh. 529.

¹⁷⁹ Tekvin, bab:1, cümle:27, bab:2, cümle:21-23, bab:9, cümle:1-617.

¹⁸⁰ el-Gazâlî, *Faysalu’t Tefrika Beynel İslâm ve’z Zındika*, Mısr,1319, sh.27 vd.

¹⁸¹ el-Hirevi, Ali b. Muhammed Kari el-Hirevi, *Şerhu’s-Sifa*, İst.1309, c.II, sh.515.

¹⁸² İsrâ17/70

¹⁸³ en-Neseffî, Ebü’l Berekât Abdullah b. Ahmed Mahmud, *Medarikü’t Tenzil (Tefsîru’n-Neseffî)*, Kahraman Yayınları İstanbul 1984 Elif Ofset, c. II, sh.322

Şia'nın kitaplarında Muhammed b. el-Bakır'ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Babamız olan Adem'den önce, bir milyon veya daha çok Adem bulunuyordu.” Ben derim ki: “Bu, âlemin hâdis olmasını zedelemes. Aksine, nasıl olursa olsun, mutlaka, insanların ilki olan bir insana varılıp dayanılması gerekir. Ama bu insanın, atamız Adem olmasına gelince, bunu ispât etmenin yolu, ancak rivayettir. Bil ki, cisim muhdestir (sonradan meydana gelmedir). Bundan dolayı, Adem (a.s.)’in ve diğer cisimlerin, sırf yokluktan yaratılmış olduklarını kesin olarak söylemek gerekir.”¹⁸⁴ Buna benzer bir görüş, tasavvufu felsefîleştirilmesiyle tanınan Muhyiddîn İbn Arabî (ö. 638/1240) tarafından da dile getirilmiştir. Şeyh Muhyiddîn b. Arabî (H: 560-635/M; 1164-1237) diyor ki: Ben, Kâbe-i Muazzamayı tavaf ederken bir grubun Beytüllah'ı tavaf ettiklerine ve tavaf esnasında şöyle söylediklerine şahit oldum: “Sizin tavaf ettiğiniz gibi biz nice yıllar bu Beyt'i böylece tavaf ettik!” Onların bu sözlerini duyunca yanlarına yaklaştım. Onlardan biri bana teveccüh etti, ona ölümünün üzerinden kaç yıl geçti diye sordum. “Kırk bin seneden fazla! diye cevap verdi. Hayretler içinde kaldım ve : “Nasıl olur? Âdem babamızdan Peygamberimiz (A.S.)’e kadar yedi bin yıl bile olmadı” dedim. O, “Hangi Âdemden bahsediyorsun? Senin bahsettiğin âdem son yedi bin yılın başında gelen âdemdir!” dedi. Bunun üzerine hatırıma Cenabı Peygamber (A.S.)’in şu hadîsleri geldi: “Allah Teâlâ şüphesiz ki Âdem'den önce yüz bin âdem yaratmıştır.”¹⁸⁵

Bu rivayet bir rüya esprisi içerisinde aktarılmıştır. İbn Arabinin naklettiği hadis ise muteber hadis kaynaklarında yer almamaktadır. Şii kaynaklarda bulunan haberlere benzerlik gösteren bu rivayetin İ. Arabiye ait olmaması muhtemeldir. Ayrıca Tasavvufta belli bir ekolün savunucusu durumunda olan İ. Arabi'nin yanlış anlaşılması ve böylece kaynaklara geçmiş olması mümkündür. Çünkü futuhatın diğer kısımlarında Çoğunluğu tasavvufî karakterli olmakla birlikte, yukarıda naklettiğimiz, İ. Arabiye nisbet edilen fikirlere uymayan görüşler yer almaktadır.¹⁸⁶Bütün bu ihtimallerin yanında İ. Arabi fusûs isimli eserinde Hz. Adem-i insan cinsinin kendisinden türediği tek nefis olarak kabul ederek, İslami düşüncüyü aynen benimsemektedir.¹⁸⁷

¹⁸⁴Ca'fer b. Mansûrî'l-Yemen, *Serâiru ve Esrâru'n-Nutekâ*, nşr. M. Gâlib, Beyrut 1984, s. 21. İmâmiyye kaynaklarından aktarılan muhtelif rivayetler için bkz. Ateş, Süleyman *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988, I. 142-143.

¹⁸⁵İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Arabî, (ö. 543/1148), *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye fi ma'rifeti'l-esrari'l-malikiyye ve'l-melekiyye*,I-VIII, Kahire, 1392-1402 /1972-82 (İstanbul 1293), III/718; er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/90

¹⁸⁶eş-Şa'rani Abdulvehhab b. Ahmed Şa'rani, (h.898-973) *Tabakatü'l Kübra*, Mısır 1954,188

¹⁸⁷İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali el Arabi, *Fusûsü'l-hikem ve husûsü'l-kilem*, Mısır, 1940, I/56

Bu durumda, İslam dünyasındaki geniş çevresi ve değişik görüşlerinden dolayı “Hz. Ademden önce Adem” fikrinin kasıtlı olarak İ. Arabiye atfedilmiş ve ondan yararlanılmış olduğu kanaati uyanmaktadır.

Celal Yıldırım, İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri isimli eserin (1/145-146)de ;Onun naklettiği hadîsin senedini tespit etmek mümkün olmadığını, eski ve yeni tefsirlerin hiç birinde böyle bir hadise rastlayamadıklarını ifade ediyor.

3.İNSAN KAVRAMI

İnsan kelimesi, “beşer, insan topluluğu” anlamına gelen “ins” kökünden türetilmiş olup akıl ve fikir sahibi, konuşarak anlaşılan sosyal bir varlık türünü ifade eder.¹⁸⁸ Kur'an'da 65 yerde insan, 18 yerde ins, bir yerde de insî (insanın her bir ferdi) geçmekte, bir âyette “enâsî”, 230 yerde nâs şeklinde çoğul olarak yer almaktadır. İlgili âyetlerin çokluğundan da anlaşıldığı üzere Kur'an'da insan çeşitli yönleriyle ele alınmış; onun nasıl yaratıldığı, mahiyeti ve yaratılış amacı bir bütünlük içinde anlatılmıştır. (Nisa 4/1; Hac 22/5; Mü'minûn 23/12-15; Kıyamet 75/37.)

Her insanda bir üstün varlığa inanma ve ona kulluk etme özelliği vardır. Bu özellik bir duygu halinde insana yaratılışında verilmiştir. (Rûm30/30, Buhârî, Cenaiz, 80; Tefsîr, Sûre, 30.) İnsanın karakter yapısı da aynı şekilde onun yaratılışından kaynaklanmaktadır. İnsanın karakterinde; Bozgunculuk, (Tevbe9/47, Bakara2/30) Nankörlük, (Adiyat100/6;İsra17/37), Zulüm, (Ahzâb33/72, Lokman31/13, Talak65/1) Cahillik, (Ahzâb33/72) Zarara Uğradığında Duaya Yönelmesi, Rahmet Alındığında Yeis, Nimet Verildiğinde Fahur Olması, (Hud11/9-10) İnsanın Hırslı Sızlanıcı Ve Cimri Olması, (Mearic70/19-21) İnsanın Aceleci Olması, (Enbiya21/37)Zayıf Yaratılışlı Olması, (Enfal8/66)Mücadeleci Olması (Kehf18/ 54-56), Fesat ve Kan dökme vardır.¹⁸⁹

Fesat ve kan dökme, (Bakara2/30) halifenin özelliklerindedir. Yüce Allah cevaben, bu özelliklere sahip olmayan bir halife yaratacağını söylememektedir. Demek ki, onlar insanın temel özellikleri arasında yer almaktadır.

Melekler halife'yi böyle tanımlarken, sanki daha önce fesat çıkarma ve kan akıtma tecrübesini yaşamış gibi görünüyorlar. O zaman şu açılımı yapmamıza bir kapı aralanmaktadır: Âdemoğullarından daha önce, insan türünden yaratıklar yeryüzünde yaşamış ve bozgunculuk yapıp kan akıtarak nesillerini tüketmişlerdir. Sonraki bir

¹⁸⁸e'l-İsfehânî, Müfredâtü'l-Kur'ân, "İns" md.

¹⁸⁹Bayraklı, Bayraktar, *İslamda Eğitim*, İstanbul, 1989, s. 304.

dönemde de Allah, Âdemoğullarını yaratmıştır.¹⁹⁰ Meleklerin, yaratılan bu yeni varlığı yani Âdem'i nereden tanıdıkları, onun yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökeceğini nasıl bildikleri konusunda çeşitli yorumlar yapılmış; bunu, olacakların yazıldığı levhi mahfuzdan öğrendikleri; daha önce yaratılıp yeryüzüne gönderilmiş benzer varlıklar olabileceği ve bunlara bakarak bilgi sahibi oldukları; cinlere veya yırtıcı hayvanlara kıyas ettikleri¹⁹¹ Allah Teâlâ'nın yaratacağı insanı önce onlara tanıtmaması, sonra da onu yeryüzüne halife yapacağını bildirmesi üzerine, Âdem'in yaratılışını müşahede etmişler, onun maddî ve manevî özelliklerini görüp bilmişler ve bu özellikleri taşıyan bir varlığın hem iyi hem de kötü işler yapabileceğini, onun yapısından ve tabiatından çıkarmışlar, buna dayanarak sorularını sormuşlardır¹⁹²denilmiştir. Biraz önce ki konu içerisinde cinlerin yeryüzünde bozgunculuk yaptıklarını ve melekler tarafından cezalandırıldıklarını hatırlayacak olursak cinlerin Âdemden önce yeryüzünde hüküm sürdüklerini söylememiz abartı olmasa gerektir. Bu özelliklere sahip olan insan Allah'ın halifesi değil eşrefi mahlûkatıdır. İnsan için Allah'a kul olabilmekten daha güzel bir makam da yoktur ve yaratılışının gayesi de ancak budur.

Halife ile direkt ilgili olan (Bakara2/30) âyette insanın fesat çıkarıcı ve kan dökücülüğünün yanında bir de olumlu tarafına işaret vardır, o da Tesbih ve Takdis tir. meleklerin “Biz seni hamd ile tesbih ve takdis edip dururken” ifadesinde sanki melekler, Allah'ın insanı yaratmaktan maksadının, kendisini hamd ile tesbih ve takdis etmeleri olduğunu anladıklarını ima etmektedirler. “Biz bu amelleri/ibadetleri yapıyoruz, onları yapacak başka varlıklar yaratmanın nedeni nedir?” dercesine bir niyazda bulunmaktadırlar. Şimdi **tesbih ve takdis** kavramlarını açıklamaya çalışalım.

Tesbih, Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etmektir ki bu İslam inancının temelini oluşturur. Bu kelime koşmak, gitmek ve yüzmek manalarına gelen sehh kelimesinden türemiştir. “Zira gündüz vakti senin uzun boylu koşuşturman (meşguliyetin) vardır.” (Müzzemmil suresi,73/7) mealindeki âyette de bu manada kullanılmıştır. Tesbih eden kimse, Allah'ı tenzihe koşan kimse demektir.

Takdis, fiil olarak kullanıldığında mübarek olmak, temiz olmak, günahtan temizlenmek, vakfetmek, yüceltmek¹⁹³ manalarına gelir. “Arz-ı mukaddes” ve “Ruhu'l-Kuds” terkiplerinde de bu manada kullanılmıştır. Bu kelimenin zıddı tencis (pisletmek)

¹⁹⁰ Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları: 1/292-296.

¹⁹¹ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, 1/209; et-Taberi, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 1/157

¹⁹² Karaman, Hayrettin. Çağrıcı, Mustafa. Dönmez, İbrahim Kafi. Gümüüş, Sadrettin *Kur'an Yolu*: 1/41-45.

¹⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, ka-de-se maddesi.

tir. Allah'ı takdis etmek demek, onu yüceltme, ululama ve şanına lââyık olmayan şeylerle O'nu anmaktan uzak durma demektir.¹⁹⁴

Tesbîh ile takdîs arasındaki mânâ farkı: Tesbîh; şirk, acz ve noksanlıktan tenzîhe delâlet eder. Takdîs ise infial duyup boyun eğmekten, fiili kabullenmekten beri olmaya zatında ve sıfatında birkaçlıktan tenzîhe delâlet eder.¹⁹⁵ Tenzih, Tevhid'in en önemli boyutudur, bu kavramı kısaca açıklayıp konumuza devam edelim.

İslam ümmeti yüce Allah'ın varlıklara benzemekten münezzeh olduğu hususunda görüş birliği içindedir. Bu inancı destekler nitelikte akli ve nakli kanıtlar ortaya konmuştur. Dolayısıyla yüce Allah'ı tenzih etme, inanç sisteminin mihenk niteliğinde bir muhkem temelidir.

Allah'a iman, Allah'ın varlığına, O'nun, kemal sıfatlarına sahip olup, tek başına ibadete layık olduğuna inanmaktır. Bu İslam akidesinin temelidir, özüdür, esasıdır. Akide'nin diğer bütün esasları ise buna eklenir ve buna tabidir.

O halde Allah'a iman, O'nun varlığına iman etmeyi ihtiva eder. Şanı yüce Allah'ın varlığına fitrat, akıl, şeriat ve duyular delâlet etmektedir.

Allah'ın vahdaniyetine, ulûhiyetine, isim ve sıfatlarına iman etmek de Allah'a iman etmenin kapsamı içerisindedir. Bu da üç türü ile tevhidi kabul edip bunlara inanmak ve bunların gereğini yerine getirmekle olur. Tevhidin üç türü ise: 1- Rububiyet'in tevhidi 2- Uluhiyet'in tevhidi 3- İsim ve sıfatların tevhididir.

1.Rububiyet'in Tevhidi:

Her şeyin biricik Rabbinin ve mutlak Malikinin Allah olduğuna, ortağının bulunmadığına, tek yaratıcının O olduğuna, bütün kainatı çekip çeviren, işlerini idare eden, onda tasarruf edenin O olduğuna, kulları yaratıp onları rızıklandıran, hayat veren ve canlarını alanın O olduğuna kesin olarak inanmak, Allah'ın kaza ve kaderine, zatında vahdaniyetine yani bir ve tek olduğuna inanmaktır. Bunun özü fiilleriyle Allah'ı tevhid etmek yani birlemektir.

Yüce Allah'ın rububiyetine iman etmenin gereğine dair şer'î deliller pek çoktur. (Fatiha1/1, A'râf7/54, Bakara2/29, Zâriyât51/58)

¹⁹⁴Es-Sabuni, Muhammed Ali Es-Sabuni, (1930 -) *Safvetü't-Tefasir*, Ensar Neşriyat: 1/81-82.

¹⁹⁵Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları: 1/146-147.

Tevhidin bu türünde Kureyş kâfirleri ile çeşitli din ve inanca mensup kimselerin büyük çoğunluğu muhalif kanaat belirtmezler. Hepsi kainatın yaratıcısının tek başına Allah olduğuna iman ederler. (Lokman31/25, Mu'minûn23/84-90) Bunun böyle olmasının sebebi, kulların kalplerinin fitraten Allah'ın yegane Rab oluşunu kabul edecek şekilde yaratılmış olmasıdır. Bundan dolayı tevhidin türlerinden ikincisini de kabul etmedikçe, Rububiyetin tevhidinde inanan bir kimse muvahhit olmaz.

2.Ulûhiyet'in Tevhidi:

Kulların kendi fiilleriyle, yüce Allah'ı bir ve tek olarak tanıdıklarını ortaya koymalarıdır. Buna ibadet tevhidi adı da verilir. Bu, anlam itibariyle kesin olarak şu hususlara inanmayı ihtiva eder: Hak ilah kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan O Allah'tır. O'nun dışındaki bütün mabutlar batıldır. Yalnızca yüce Allah'a ibadet edilmeli, O'na boyun eğilmeli, mutlak olarak sadece O'na itaat olunmalıdır. Kim olursa olsun kimse O'na ortak koşulmamalıdır. Namaz, oruç, zekat, hac, dua, istiâne (yardım dileme), adak, zebh (eti yenir hayvanları kesmek), tevekkül, havf, recâ (korku ve ümit), sevgi ve buna benzer zâhir ve bâtın (gizli ve açık) ibadet türlerinden hiçbir şeyin O'ndan başkası için yapılmamasıdır. Allah'a sevgi, korku ve ümitle bir arada ibadet olunmasıdır ki, bunlardan bir bölümü ile O'na ibadet edip bir bölümünü dışarıda tutmak sapıklıktır. (Fatıha1/5, Mu'minûn23/117)

Ulûhiyetin tevhidi bütün Resûllerin kendisine çağırdıkları bir husustur. Önceki ümmetleri helâk yollarına götüren bu tevhidin inkârıdır.

Dinin başı, sonu, içi ve dışı ulûhiyetin tevhididir. Resûllerin ilk ve son çağrısı budur. Bunun için Resûller gönderilmiş, Kitaplar indirilmiş, cihad maksadıyla kılıçlar çekilmiş; müminlerle kâfirler, cennet ehli ile cehennem ehli birbirinden ayrılmıştır. İşte; "Allah'tan başka ilah yoktur" cümlesinin anlamı budur.

Rububiyet'in tevhidi, ulûhiyetin tevhidini gerektirir. Çünkü yaratıcı, rızık verici, malik, tasarrufta bulunan, hayat veren, öldüren, bütün kemal sıfatlarına sahip, her türlü eksiklikten münezzeh, her şey elinde bulunan bir Rabbin, aynı zamanda hiçbir ortağı bulunmayan ve ibadetin yalnız kendisine yöneltildiği mutlak bir ilah olması da gereklidir.

Yüce Allah: "Ben cinleri de, insanları da ancak bana ibadet etsinler diye yarattım" (Zâriyât,51/56) buyurmaktadır. Çünkü müşrikler bir ve tek ilaha ibadet etmiyorlardı. Onlar birden çok ilaha ibadet ediyorlar ve bunların kendilerini yüce

Allah'a yakınlaştırdıklarını ileri sürüyorlardı. Bununla birlikte bu uydurma ilahların fayda ve zarar vermediklerini de kabul ediyorlardı. İşte bundan dolayı yüce Allah Rububiyetin tevhidini kabul etmelerine rağmen onları mümin olarak değerlendirmemiş, aksine ibadette başkalarını kendisine ortak koşmaları dolayısıyla onları kâfir olarak değerlendirmiştir.

İşte bu noktada selefin yani ehl-i sünnet ve'l-cemaatin inancı uluhiyet hususunda başkalarından ayrılmaktadır. Bazılarının kastettiği gibi tevhidin anlamı onlara göre yalnızca Allah'tan başka yaratıcı ilah olmamasından ibaret değildir. Aksine onlara göre uluhiyet'in tevhid edilmesi, ancak şu iki esasın varlığı ile birlikte gerçekleşebilir:

1- Bütün ibadet çeşitlerinin yalnızca yüce Allah'a yapılması, yaratılmış hiçbir varlığa yaratıcının hak ve özelliklerinden hiçbirisinin verilmemesi.

Buna göre Allah'tan başkasına ibadet edilmez, Allah'tan başkası için namaz kılınmaz, Allah'tan başkasına secde edilmez, Allah'tan başkasına adakta bulunulmaz, Allah'tan başkasına tevekkül edilmez. Şüphesiz uluhiyet'in tevhid edilmesi, ibadetin yalnızca yüce Allah'a yapılmasını gerektirir. İbadet ise ya kalb ile dilin bir sözü yahut ta kalb ile organların bir amelidir. (En'âm6/162-163, Zümer39/3)

2- İbadet yüce Allah'ın ve Rasûlünün emrettiğine uygun olmalıdır.

Buna göre ibadet boyun eğmek ve itaatin yalnızca O'na yapılması sureti ile Allah'ın tevhid edilmesi "Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur" diye ifadelendirilen şahadetin gerçekleştirilmesi demektir.

Rasûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem-'a tabi olup, onun emir ve yasaklarına boyun eğmek de "Muhammed, Allah'ın Resûlüdür" şahadetinin gerçekleştirilmesidir.

O halde ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in yöntemi şudur:

Onlar yüce Allah'a ibadet eder ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Allah'tan başkasından dilekte bulunmazlar, ancak Allah'tan yardım dilerler. Ancak yüce Allah'ın imdatlarına koşmasını isterler. Yalnızca yüce Allah'a tevekkül ederler. O'ndan başkasından korkmazlar. Yüce Allah'a itaat, ibadet ederek ve Salih ameller ile yakınlaşmaya çalışırlar. Yüce Allah: "Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın" (Nisâ4/36) buyurmaktadır.

3.İsim ve Sıfatların Tevhidi:

Bu, en güzel isimlerin ve en yüce sıfatların yüce Allah'a ait olduğuna kesin olarak inanmak demektir. O bütün kemal sıfatlarına sahip ve bütün eksik sıfatlardan münezzehtir. O bu özelliği ile bütün varlıklardan ayrı ve eşsizdir.

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat Rablerini Kur'ân ve Sünnette gelmiş sıfatlar ile bilip, tanırlar. O'nu, O'nun kendi zatını ve Rasûlünün O'nu nitelendirdiği sıfatlarla nitelerler. Lafızları kullanıldıkları gerçek anlamlarından saptırma yoluna gitmezler. O'nun isim ve âyetlerinde ilhâda,¹⁹⁶ Ta'til,¹⁹⁷ tahrif,¹⁹⁸ tekyif (keyfiyetlendirme),¹⁹⁹ temsîl (örneklendirme)²⁰⁰ ve teşbîh (benzetme)²⁰¹ de bunun kapsamına girer.

Yüce Allah'ın kendisi hakkında öyle olduğunu ortaya koyduğu ne varsa, herhangi bir temsil, keyfiyetlendirme, ta'til ve tahrife sapmaksızın aynen kabul ederler. Bütün bunlarda uydukları kaide de yüce Allah'ın: "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur ve O her şeyi işitendir, görendir" (Şura42/11) buyruğu ile:"En güzel isimler Allah'ındır. O halde ona bunlarla dua edin, O'nun isimlerinde ilhâda (eğriliğe) sapanları terkedin. Onlar yapmakta olduklarının cezasını göreceklerdir" (A'raf7/108) buyruklarıdır.

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat yüce Allah'ın sıfatlarının keyfiyetine dair sınırlandırmalara kalkışmazlar. Çünkü o keyfiyete dair bize bir haber vermiş değildir. Zira yüce Allah hakkında hangi sıfatların söz konusu edilip, hangilerinin söz konusu edilemeyeceğini yüce Allah'tan başka hiçbir kimse bilemez. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "De ki: Siz mi daha iyi biliyorsunuz, yoksa Allah mı?" (Bakara, 2/140) Yine yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Artık Allah hakkında örnekler bulmaya kalkışmayın. Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz." (Nahl16/74)

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat şanı yüce Allah'ın kendisinden önce hiçbir şeyin var olmadığı ilk, kendisinden sonra hiçbir şeyin olmadığı âhir, kendisinden üstün hiçbir şeyin olmadığı zâhir, kendisinden öte hiçbir şeyin olmadığı bâtın olduğuna inanırlar.

¹⁹⁶ *İlhâd*: Haktan meyletmek ve sapmak demektir.

¹⁹⁷ *Ta'til*: Allah'ın sıfatlarını kabul etmemek yahut bazılarını kabul edip geri kalanlarını kabul etmemek demektir.

¹⁹⁸ *Tahrîf*: nasıı lafzen ya da mana itibariyle değişikliğe uğratıp onu zahir (kuvvetli) anlamından uzaklaştırıp, ancak zayıf bir ihtimal ile lafzın delâlet ettiği bir manaya göre açıklamaktır. Buna göre her tahrif bir ta'tildir, fakat her ta'til bir tahrif değildir.

¹⁹⁹ *Tekyîf*: Allah'ın sıfatlarının, yaratılmışlar tarafından bilinmeyen nasıllığı hakkında yorum yürütmek.

²⁰⁰ *Temsîl*: bir şey'in diğeri ile her yönden benzer oluşunu söz konusu ederek aynılığını ortaya koymak demektir.

²⁰¹ *Teşbîh*: Bir şeye bazı yönleriyle benzeyen bir başka şeyin varlığını kabul etmek demektir.

Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “O hem ilktir, hem âhirdir, hem zâhirdir, hem bâtındır. O her şeyi en iyi bilendir.” (Hadid57/3)

Yine şuna inanırlar ki; şanı yüce Allah’ın zatı diğer zatlara, varlıklara benzemez. Sıfatları da aynı şekilde diğer sıfatlara benzemez. Çünkü şanı yüce Allah’a benzer, O’na denk, O’na eş olabilecek hiçbir varlık yoktur. O yarattığı varlıklarla kıyas edilmez. Bu bakımdan yüce Allah’ın kendi zatı hakkında tespit ettiklerini onlar da temsilsiz olarak tespit ve kabul ederler, ta’til söz konusu olmaksızın tenzih ederler. Yüce Allah’ın kendi zatı hakkında tespit ettiğini kabul ettiklerinde, O’nu temsile (başkasına benzetmeye) kalkışmazlar. O’nu tenzih ettikleri vakit de kendi zatını nitelendirdiği vasıfları ta’til etmeye (onları yok gibi kılmaya) da kalkışmazlar. Allah’ın zatının yahut sıfatlarının nasıl olduğunun tahayyül edilmesi asla caiz değildir. Çünkü hatıra gelen yahut zihinde canlanan her bir şeyden yüce Allah daha büyük ve daha azametlidir.

Yüce Allah’ın her şeyin kuşatıcısı, her şeyin yaratıcısı, hayatta olan her bir varlığın rızık vericisi olduğuna inanırlar. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Yaratan bilmez mi hiç? O, latiftir, her şeyden haberdârdır.” (Mülk67/14); “Şüphesiz rızık veren, güç ve kuvvet sahibi olan Allah’tır.” (Zâriyât51/58)

Ehl-i sünnet ve’l-cemaat yüce Allah’ın işitme, görme, (Ta’ha20/46) yüz, (Rahmân 55/27) ilim, (Tahrîm66/2) kudret, (Zuhruf43/55) kuvvet, izzet, kelam, (Nisâ4/164) hayat, (Al-i İmran3/2) kadem (ayak), el, beraber oluş (maiyet) ve buna benzer gerek kendi kitabında, kendi zatını vafsettiği, gerekse de peygamberi -sallallahu aleyhi ve sellem- vasıtası ile belirttiği sıfatları kabul ederler. Bunların keyfiyetini ancak Allah bilir, biz bilemeyiz. Çünkü O, bize bunların keyfiyetine dair haber vermemiştir.

Bütün bu hususlar hakkında ehl-i sünnet ve’l-cemaat’ın yöntemi yüce Allah’ın ve Rasûlünün haber verdiği şeylere tam bir teslimiyetle inanmaktır. Tıpkı İmam Zührî’nin -Allah’ın rahmeti üzerine olsun- dediği gibi: “Risalet göndermek Allah’tan, tebliğ etmek Rasûlullah’ın görevi, bize düşen de teslimiyet göstermektir.”

İhlas suresinin ilk iki ayeti, Allah’ın olumlu sıfatlarını ortaya koyduğu için takdis; son iki ayeti de ne olmadığını belirlediği için tesbih olmaktadır.

Diğer bir ifade ile Allah’ı olumlu sıfatlarıyla anmaya takdis, olumsuz, yani olmadıklarıyla anmaya da tesbih denmektedir. Böylece İhlas suresini okuyan insan hem takdis ve hem de tesbih yapmış olmaktadır.

Fahrüddîn Râzî, takdis kavramına şu tanımları getirmektedir:

1. Seni, sana yakışan, yüksek ve şerefli sıfatlarla niteliyoruz.
2. Senin rızanı kazanmak için nefislerimizi günah ve hatâlarımızdan temizliyoruz.
3. Senin marifetinin nurlarına dalıncaya kadar, kalplerimizi başkasına dönmekten temizliyoruz.²⁰²

Fahrüddîn Râzî'nin birinci tanımını hariç, diğerleri kulun kendisiyle alakalıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Allah'ı olumlu sıfatlarıyla anmak takdis'tir. Ama kul, Allah adına kendisini şirk ve günahattan temizliyorsa, yine Allah'ı takdis etmiş oluyor. Râzî'nin son iki tanımını buna işaret etmektedir. Demek ki biz nefsimizi Allah adına günahlardan temizlersek, O'nu takdis etmiş oluruz.

Meleklerin sözünden insanın şu iki önemli özelliği de ortaya çıkmaktadır: İnsan siyasî bir varlık olduğu kadar, aynı zamanda tesbih ve takdis eden bir varlıktır da. Burada fesat çıkartmanın karşıtı tesbih, kan akıtmanın karşıtı da takdis olmaktadır. (Nefse, fücürünü ve takvasını ilham edene) (Şems 1/8) ifadesinde bozgunculuk ve kan akıtmak, insan nefsinin fücürünü; tesbih ve takdis de, takvasını oluşturmaktadır. Peygamberler de insanları Allah'a ibâdete (takvaya) çağırılmışlardır. Bütün peygamberlerin davetlerinin temeli: Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur olmuştur. (A'râf7/59-65-73-85, Neml27/45, Hüd11/50-52-61-84, Nahl16/36, Nuh71/3; Mü'minûn23/2; Ankebût29/6)

Yaratılışın asıl amacı da ruhun, şu fizik beden içinde olgunlaşıp Hakk'a yücelmesidir. Şu dünya yaşamı, ruhun arınıp yücelmesi için bir eğitim dönemi sayılır. Bu eğitimi, yücelmeyi sağlayan ibâdet olduğu için dinin özü de ibâdettir (Ra'd 13/8) denilebilir. Allah'a kulluğun doruğunda Allah'tan başka her şeyden hür olmak gerekir. Allah'a tam kulluk, insanı Allah dışında her şeyden bağımsızlığa götürür. Onun için tasavvufta ubûdiyet (Allah'a kulluk), hürriyet ile birlikte düşünülmüştür. (Zâriyât51/58, Secde32/16-17, Âl-i İmrân3/190-194.)

Allah'ın, insanları denemek için gökleri, yeri, dünyânın zînetini, hayatı ve ölümü yarattığı bildirilmektedir. Bu âyetlerden, yaratılışın temel amacının, kulların sınanması olduğu anlaşılır. (Kalem68/17, A'râf7/163, Neml27/40, Yûnus10/30, Hüd11/7, Kehf18/7, Mülk67/2.)

²⁰²er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 11/260.

Allah'ın, insanları birbirlerine karşı davranışlarıyla denediği bildirilmekte ve insanlar, davranışların en güzeline, hayırlı, güzel işler yapmağa yönlendirilmektedir. (Muhammed47/4-, Mâide5/48, Nahl16/92.)

Allah'ın, insanları güzelliklerle, kötülüklerle, iyi ve kötü olaylarla; korku, açlık, mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınıdığı belirtilmekte ve olaylar karşısında sabredip Allah'a döneceklerini düşünerek tesellî bulanlar müjdelenmektedir. (Enbiyâ21/35, Bakara2 /155.)

Bu âyetler gösteriyor ki insanların başlarına gelen birçok olay, yaptıkları hatâların, günâhların bir cezasıdır. Ama Allah, insanların kusurundan birçoğunu affetmektedir. (Şûra42/30, Rûm30/41) Katâde'nin mürsel olarak rivayet ettiği bir hadîste: "Kişinin ayağını yolun tırmalaması, ayağının sürçmesi, damarının seğirmesi, hep kendi günâhı yüzündendir. Allah'ın affettiği (günâhlar) ise daha çoktur"²⁰³ buyrulmuştur.²⁰⁴

Özetle sorumluluk yüklenecek olan varlık bir takım özelliklere sahip olmalıdır. Bu özelliklerin en başında fitri özellikler gelir. Yani anlama, yorumlama, seçme ve istediğini yapabilme özellikleri, işte insanoğlu tüm bu özellikleri üzerinde taşımaktadır. Bu özelliklere sahip olmayan melekler ise mahiyetleri itibariyle halife olmaya elverişli değildirler. Bu yüzden insanoğlu meleklerle halef olamaz diyebiliriz. İnsanlardan önce yeryüzünde sorumluluğu yüklenebilme özelliklerine sahip iradi bir varlık olan cinler yaşamışlar, yeryüzünde bozgunculuk yapmış ve kan dökmüşlerdir. Allah Teâlâ'da onları cezalandırmış ve insanoğlunu yeryüzünde onların yerine halife kılmıştır veya insanoğlu nesilden nesile soyunu devam ettirerek birbirlerine halef olacaklardır denilebilir. Şimdilik bunun aksini söyleyebilmemize imkan ve ihtimal yoktur. İnsanın kimin halifesi olduğu hususunda bir ihtimalden daha bahsedilmiştir ki o'da Allah Teâlâ'nın halifesi olması meselesidir ki bu söylemin tevhid inancını zedelediğini ifade ettik. İnsan Allah'ın halifesidir diyenlerin delillerini ve onlara verilebilecek cevapları üçüncü bölümde arz etmeye çalışacağız.

İslâm'ın özünü oluşturan tevhit ilkesi, teokrasi kültürünün uç noktasını oluşturan kralın tanrısal bir unsura, bir kudsiyete sahip olduğu inancını²⁰⁵ kesinkes reddeder. Hıristiyan teolojisinin teyit ettiği bütün iktidarların gerek doğrudan gerekse dolaylı

²⁰³İbn Kesir, Tefsîr: 1/528

²⁰⁴Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları: 10/94-99

²⁰⁵Şenel, Alâeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Kısaltılmış 7. bs., Ank. 1998, s. 103; Bulaç, Ali, *İslam ve demokrasi (Teokrasi-Totaliterizm)*, İst. 1993, s. 76-80.

biçimde Allah'ın iradesinden kaynaklandığı görüşünü²⁰⁶ de Kur'an açısından doğrulamak mümkün değildir.

Müslüman teolojilerine de iktidarı Allah'ın iradesine dayandıran görüş, kader inancının bir uzantısı olarak girmiş ve özellikle yönetimi mülke dönüştüren zorba yöneticiler tarafından da destek görmüştür. Emeviler zamanında, hem idareye karşı hoşnutsuz tutum hem de kabullenmeyi bir arada düşününce, kader, halk kitlelerini teskin edici bir rol oynarken, siyasetin mimarları için de meşruiyet noktası olmuştur. Emevî taraftarları, Allah'ın vekilliği şeklinde anlama eğiliminde oldukları hilafetin, değişmesi söz konusu olmayan Allah'ın kazası olduğunu, daha sonra da Abbasîler, sultannullah, emînullah, el-imâmu'l-mustasfa ve zıllullah gibi cebr içeren²⁰⁷ unvanlarla, Allah'ın iradesinin halifeler aracılığıyla somutlaştığını ileri sürmüştür. Sultanın meşruiyetini bir bakıma ilahî hak teorisiyle haklılaştırmaya çalışan böylesi bir doktrinin muhalefeti gereksiz ve hatta ilahî iradeye karşı çıkmakla yorumlanabilecek bir hareket olarak göreceği açıktır.

Her türlü iktidarın gücünü Tanrı'dan aldığı ve yalnızca O'na karşı sorumlu olduğu düşüncesi, bireyleri eşit, özgür ve sorumlu sayan İslâm'la bağdaştırmak mümkün değildir. Ebu Bekr'in halife seçildikten sonra yaptığı konuşmasındaki "Ben, sizlere yönetici oldum ve de en hayırlınız değilim"²⁰⁸ sözü, ilahî hak teorisinin aksine, halifenin Allah'ın vekili değil, yanılabilir, sıradan bir birey, ancak biat akdinin gereğince tayin olunan en üst kamu görevlisi olduğunu ifade eder.²⁰⁹

Egemenliğin Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi, vekili sayılan bir beşere ait olduğuna dair Müslümanlar arasında da yanlış anlayış ve ifadeler görülür. Örneğin Haricîlere göre, Allah siyasî hakimiyetini Müslüman toplum, Şiiilere göre ise 'masum imamlar' aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Her ikisinde de Allah'a ait olduğunu ileri sürdükleri egemenlik, O'nun vekillerince kullanılmaktadır. Ayrıca, İslâmî değerlere bağlı kalmak şartıyla devlet başkanlarının Allah'ın vekilleri olarak düşünülmesi, çoğu kelâm eserlerinde de rastlanan bir durumdur. Bunun önemli bir sebebi, egemenlik meselesinin, kelâm kaynaklarında, Kelâmî ve siyaset felsefesi boyutlarıyla derinlemesine tahlil edilmemesidir. Halifenin Allah'ın vekili olduğu şeklindeki özensiz

²⁰⁶St. Pavlus, Romalılara Mektup 13/1-2; Petrus'un Birinci Mektubu, 2/13-18, Meseller, 24/21; Romalılara Mektup, 13/5; İncil, Titus'a Mektup 3/1.

²⁰⁷Güler, İlhami, *Politik Teoloji Yazıları*, Ank. 2002, s. 70.

²⁰⁸İbn Kuteybe, *Kitabu'l-imâme ve's-Siyâse*, (nşr. M. Mahmud Rafî'i), Mısır 1322/1904, I, 27.

²⁰⁹el-Merzûkî, İbrahim Abdullah, *Hukûku'l-İnsân fi'l-İslâm* (İngilizce'den trc. M. Huseyn Mürsî), Abudabi 1997, s. 349; es-Sumî', Salih Huseyn, *Ezmetü'l-Hurriyyeti's-Siyâsiyye fi'l-Vatani'l-Arabî*, Kahire 1409/1988, s. 305.

ifadelere karşın,²¹⁰ aslında halife tayininin gerekliliği de Kelâm'da tartışma konusudur. Mutezile'den el-Esamm ve Haricîler insanların hacc ve cihadı ifa ettikleri, adaletle davrandıkları ve birbirlerinin haklarını ve hukukî gereklilikleri yerine getirdikleri sürece imam tayininin vacip olmadığını ileri sürer.²¹¹

Şia'nın imamet anlayışı, adeta ilahî hak teorisinin farklı bir versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, onlara göre, imamet, apaçık veya gizli biçimde nassla ve Allah'ın tayiniyle olur.²¹² Onların nazarında imamet, nübüvvetin devam niteliğinde olup, imama dinî hükümleri bilmek için ihtiyaç vardır.²¹³ Bazıları, imametın nübüvvetten daha gerekli olduğunu söylemişlerdir.²¹⁴ Ayrıca, imamın dinî hükümleri koruyuculuk özelliğinin doğal sonucu, din konusunda söylediklerinin bağlayıcı olması ve ona muhalefet edilememesidir. Onlar bu görüşlerini biri diğerini gerekçelendiren, ama aslında her biri ispata muhtaç iki argümana dayandırır. Birincisi, imametın halkın seçimine bağlı maslahat konusu değil, dinin bir ruknü oluşudur. Bu sebeple, Allah'ın elçisinin onu unutmaması, ihmal etmesi ya da halka bırakması caiz değildir.²¹⁵

Oysa, onların dinî bir gereklilik, bir inanç ilkesi olarak imamete verdikleri öneme karşın, Kur'an'da buna ilişkin bir ifade bulunmamaktadır.

İmamın belirlenmesinin ümmete değil Allah'a vacip olduğunu ileri süren şia'nın ikinci argümanı da imamın -insanlarca belirlenemeyecek- "günahtan korunmuş (ma'sûm)" olması gerektiğidir.²¹⁶ Halbuki, imamın masumiyeti bir yana peygamberin günahsız oluşu da tartışma konusudur. Şîî anlayış, liderin belirlenmesinin topluma bırakılmayacak kadar önemli olduğunu söylerken, ümmete güvenmez, riskin kalkması için insanın aklını ve aktını gölgeler. Bu görüşte, imamın kaybolmasıyla, derin ve uzun bir çatlak oluşmuştur. Çünkü, kendisine şiddetle ihtiyaç varken, imamın, uzun bir süre toplumdan gizli kalması (Ğaybubet) açıklanamaz kalmaktadır.²¹⁷ Şîî alim Kaşifü'l-Ğıta, imamın kaybolmasının hikmeti bilinmeyen şeylerden olduğunu söylerken, Şîî mütekekkim ve filozof Nasiruddin et-Tûsî de imamın kaybolmasını, korku ve olanaksızlığa bağlar. Şîî nazariye siyasî bir düzen arayışından tamamen uzak ve imamın

²¹⁰İbn Teymiyye, (v. 1328/728), *es-Siyâsetü's-Şer'iyye fî İslâhi'r-Râ'i ve'r-Ra'iyye*, Mısır 1322, s. 6.

²¹¹Ebu Ya'lâ, İbn Ferrâ Muhammed b. Huseyn, *el-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn* (nşr. Vedî' Zeydan Harrad), Beyrut 1974, s. 222; et-Taftazanî, *Şerhu'l-Makâsid*, (nşr. Abdurrahman Umeyra), Amman 1407, V, 236.

²¹²en-Neseffî, Ebu Muîn, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Konya, 1327, s. 47. 57.

²¹³el-'İcî, Adududdin, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Beyrut ts., s. 399.

²¹⁴İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şi'ati'l-Kaderiyye* (nşr. Muhammed Raşid Sâlim), y.y. 1406/1986, VI, 457, 388.

²¹⁵Kaşifü'l-Ğıta, Caferî Mezhebi ve Esasları (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), 5. bs. Kum 1412/1992, s. 50.

²¹⁶et-Tûsî, Nasireddin, *Risalet-i İmamet* (nşr. M. T. Dâniş Pejve), Hardadmâh 1335, s. 16-17; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şi'ati'l-Kaderiyye*, VI, 382.

²¹⁷İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şi'ati'l-Kaderiyye*, VI, 389.

karizmatik kişiliği üzerine odaklanmış durumdadır. Üstelik burada söz konusu olan, ilahî bir vesayetle yönetim hakkına sahip olan; ilahî vesayet ve koruma altında bulunan bir kişiliktir. Bu bakımdan imamın zatında kurumlaşan bir devlete karşı, hak talebi meşru olmayacaktır. Ayrıca, imam pratikte nassın da üstünde görünür. Çünkü, imam nassın dışında gayb bilgisine de sahiptir; nassın insanlara kapalı kalan anlamlarını ve lafzını aşan yorumlarını da bilmektedir. Dolayısıyla, onun nassın dışına çıkmayacağı inancı bir yana, bu konuda halkın önünde hiçbir somut gösterge bulunmaz. Şîî nazariyede masum ve mutlak itaat gereken imam, halkın beklediği, iç çektiği nitelikleri zatında toplamış, ancak fiili bir yönetim sahibi olmamıştır.

Şia'nın aksine, Ehl-i Sünnet, Mutezile, Mürcie ve Haricîlerin oluşturduğu çoğunluk, kesinlikle imametın kaynağının ve dayanağının yalnızca ümmetin oyu, seçim ve ittifakı olduğu görüşünde birleşmiştir. İmamın kureyşten olma şartının da temelsiz ve islâm'ın eşitlik ilkesine aykırı olduğu açıktır. İbnu'l-Esîr'in kaydettiklerine bakılırsa, Ebu Bekr, ensara karşı en güçlü delili oluşturan imamın Kureyş'ten olması gereği, Rasûlüllâh'a dayandırmamıştır.²¹⁸ İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse'de Ebu Bekr'in böyle bir rivayetle delil getirdiğini kaydetmezken (I, 7-15) başka bir yerde de Ebu Bekr'in bu rivayetle delil getirdiğini doğrular.²¹⁹ Kureyşlilik şartını kabul etmeyenler, delil olarak "Allah katında en üstününüz, en muttaki olanınızdır." anlamındaki Hucurat 49/13. ayetini ve -Hulefa-i Raşidîn'den bahsetmesine bakılırsa- Rasulüllah'a aidiyeti açısından sorunlu olan "Başkanınız Habeşli bir köle olsa bile onu dinleyiniz ve ona uyunuz"²²⁰ rivayetini gösterirler. Onlardan bazılarına göre, imam, zulmetmesi ve masiyetlere dalması halinde Kureyşli olursa bağhlarının çok olacağından azli mümkün olmaz.²²¹ Bu son argümanın, iktidar mücadelesine girişenlerin hepsinin de Kureyş'ten olduğuna dair onların gözlemlerini ve bu duruma yönelik tepkilerini yansıttığı söylenebilir. Siyasal iktidarın bu manada esası, milletle halife arasında akdedilmiş olan ve mesuliyet gerektiren vekalet, İslâm hukuku terimiyle 'kamu velayeti (velayet-i âmme)'dir.²²²

Siyasal iktidarın Tanrı tarafından belirlendiğinin reddi, egemenlik ile siyasal iktidarın ayrılmasını gerektirir. Çünkü gerek egemenlik gerekse siyasal güç Tanrı'dan nass yoluyla ya da ilahî takdir sonucu bir kimseye tahsis edilmiş bir hak değildir.

²¹⁸İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 220 vd

²¹⁹İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* (nşr. Abdulkâdir Ahmed Atâ), 1408/1988, s. 91.

²²⁰Tirmizî, "İlim" 16; Ebu Dâvud, "Sünne" 6.

²²¹el-Pezdevî, Ebu Yusr, *Ehl-i Sünnet Akâidi* (Usûlü'd-Dîn) (çev. Şerafeddin Golcük), 2. bs. İst. 1988, s. 269.

²²²eş-Şirvani, Harun Han, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare* (trc. Kemal Kuşçu), Ank. ts., s.310.

Tanrı'dan gelmediği için de siyasal güç, mutlak olamaz ve bu nedenle bir egemenlik değildir. Diğer yandan, Allah'ın mutlak-kozmetik egemenliği, başka hiçbir iradenin mutlak egemenliğine yer açmayacağından, siyasal egemenlik, mutlak ve taşıyıcısından bizzat kaynaklanan bir egemenlik olamaz. Dolayısıyla, İslâm siyasî diline alınabilecek bir egemenlik kavramı, sınırlı bir siyasal egemenlik olacaktır.

Ayrıca, İslâm açısından mülke dönüşmeyeceği açık olan egemenlik, siyasal iktidardan ayrı düşünülmelidir. Dolayısıyla, siyasal iktidarın halk ve bireyler üzerinde ne vesayet hakkı vardır ne de egemenlik hakkı. Vesayetin kalktığı ve iktidarın sınırlandığı yerde de muhalefet meşru olgu olarak yerini alır.

İslâm açısından fiilî siyaset, ahlâk ve hukukun dışında veya üstünde değil, ahlâkî değerler ve hukukla kayıtlıdır. İslâm'ın asıllarına bağlı bir siyaset teorisi, siyasal davranışı, otorite ve güç kullanımını hukukî normlara tabi görür ki, bu, hukukun üstünlüğü/egemenliği (the rule of law, siyâdetu'l-kânûn) demektir. Sınırsız iktidar kullanımı ise hukuk ihlali demek olup, makul ve meşru kabul edilemez. Bu nedenle, insanlar hukuk adına siyasal iktidarın karar ve politikalarına muhalefet edebilir. İslâm'da temel hak ve özgürlükleri belirleyen siyasal iktidar olmadığı gibi, hiçbir insanın veya topluluğun ne haklardan yararlanma konusunda bir ayrıcalığı ne de hukuka tabi olma konusunda bir muafiyeti ve kayıtsız itaat edilme hakkı vardır.

Dolayısıyla, yöneticiler ile yönetilenler arasındaki ilişki, norm ve ilkeleriyle hukuku uygulamakla belirlenecek düzenleme ilişkisidir.²²³

Ayrıca siyasal iktidar icraatından yalnızca Allah'a karşı değil, ama aynı zamanda hukukun topluma karşı da sorumludur. Yöneticinin sorumluluğu, halkın sorgulama hakkı demektir. Bunun önemli bir yolu ise, gerek temsilciler meclisinde yer alan siyasal partiler, gerekse sivil toplum kuruluşlarıyla gerçekleşen eleştiri ve muhalefettir.²²⁴

Siyasal iktidarın sınırlandırılmasını gerektiren bu anlayış yanında, “Şura” ve “iyiliği emir”, ilkeleri de insanların siyasal süreçlere katılımını, hukukî zeminde taleplerini ifade edebilmelerini ve iktidara gelebilmelerini öngörmektedir.

²²³el-Muftî, Muhammed Ahmed; el-Vekîl, Sami Salih, *En-Nazariyyetu's-Siyâsiyyet'i-İslâmiyye fî Hukûki'l-İnsânî'ş-Şer'iyye –Dirâsetun Mukâranetun-*, Katar 1410, s. 74; et-Tabliyye, el-Kutb Muhammed, *el-İslâm ve Hukûki'l-İnsân –Dirâsetun Mukâranetun-*, 2. Bsk., Daru'l-Fikri'lArabî, 1404/1984, s. 278

²²⁴el-Halidî, Muhammed Abdulhamid, *Kavâidu Nizâmi'l-Hukm fî'l-İslâm*, Kuveyt 1980, s. 203.

B. İLGİLİ KAVRAMLAR

Müslümanlar arasında yaygın bir kanaat olan Allah insana ruhundan üflemiştir, bu yüzden insan Allah'ın halifesidir düşüncesinin İslam inanç ve akîdesine uymadığı kanaatinde olduğumuz için konumuzla ilgili olan ruh, emr ve kelime kavramlarını açıklamaya çalışacağız.

1.RUH KAVRAMI

Arapçada “Ruh” kelimesi, “Rîh: bir şeye girmek” kelimesinden türemiştir.²²⁵

Nefh edildiği(üflendiği) için ruh adı verilmiş olabilir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Ona biçim verip kendisine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin.”²²⁶

Bir diğer ayette de şöyle buyurmaktadır:

“Sonra ona biçim verip kendisine ruhundan üfledi...”²²⁷

“Ruh” kelimesi, müzekker(eril)dir. Çoğulu “ervah”tır. Hem müzekker hem müennes(dişil) olarak kullanıldığını söyleyenler de olmuştur. Müennes olarak kullanımı, muhtemelen ruhun nefis anlamına alınmış olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bazılarına göre ruh ve nefis aynı şeydir.²²⁸

Terim anlamına gelince; çoğu Kur'ân-ı Kerim'de olmak üzere çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Aşağıdaki anlamlar bunlardandır:²²⁹

-Kur'ân-ı Kerim.

“İşte sana da, emrimizle bir ruh (kalpleri dirilten bir kitap) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi, endisiyle doğru yola eriştireceğimiz bir nur yaptık. Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun.”²³⁰

²²⁵Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya (Ö.395H/1004M), *Mu'cemu Mekâyisi'l-lüğa*, 6C, Tahkik: Abdüsselam Harun, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî,Kahire 1980, II/454.

²²⁶Şâd38/72

²²⁷Secde 32/9

²²⁸el-Feyyûmî, Ahmed b. Ali el-Mukrî el-Feyyûmî (Ö.770H/1368M), *el-Misbâhu'l-Münîr fî Garibi'ş-Şerhi'l-Kebîr*, Tahkik: Abdülazim eş-Şenâvî, Dâru'l-Maârif, Kahire, s.245

²²⁹el-Askalânî, Ahmed b.Ali b. Hacer el-Askalânî (Ö.852H/1448M), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 13C, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire, VIII/402; el-Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 20C, X/323.

²³⁰Şûrâ 42/52.

Bu ayette Kur'ân-ı Kerim ruh olarak adlandırılmıştır. Çünkü Kur'ân'da insanlar için hayat vardır.

- Cebrâîl Aleyhisselam.

“Uyarıcılardan olasın diye onu Emîn ruh(Cebrâîl) senin kalbine indirmiştir.”²³¹

- Vahiy.

“...Kavuşma günü hakkında (insanları) uyarmak için kendi iradesiyle vahyi kullarından dilediğine indirir.”²³²

- İsa Aleyhisselam.

“...Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur...”²³³

- Cibrîl'den başka büyük bir melek.

“Ruh'un ve meleklerin saf saf sıralanacakları gün...”²³⁴

“Melekler ve Ruh o gecede,Rablerinin izniyle her bir iş için iner de iner.”²³⁵

Not: Bu son iki ayette geçen ruh kelimesiyle Cibrîl'in kastedildiğini ifade eden bir çok müfessir vardır.

- Ruh adıyla anılan, yiyip içen insanoğlu gibi, yaratılmış bir tür.²³⁶

Muhtemelen bunlar cinlerdir.

- Meleklerden yiyip içen bir sınıf.²³⁷

Bu görüşe dair bir delil bulamadım. Maruf olana göre, melekler yemezler içmezler.

- Kuvvet. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

“...İşte Allah onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendi katından bir ruh ile desteklemiştir...”²³⁸

- Hayvan ruhu

- İnsan anne karnındayken kendisine nefh edilen(üflenen) insan ruhu.

AllahTeâlâ şöyle buyurmaktadır:

²³¹Şuarâ 26/193-194.

²³²Gâfir 40/15.

²³³Nisâ 4/171.

²³⁴Nebe' 78/38.

²³⁵Kadr 97/4.

²³⁶el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/402.

²³⁷el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/402.

²³⁸Mücadele 58/22.

“Sonra ona biçim verip kendisine ruhundan üfledi...”²³⁹

Hiç şüphesiz bütün bu manalardan bizi ilgilendiren, diğerleri değil, yalnızca sonuncu anlamdır.

RUH KONUSUNA DALMAK CAİZ MİDİR?

Allah Teâlâ: “Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki 'Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.’”²⁴⁰

Buyurduğu halde ruh konusunda araştırmalara dalmak caiz midir? Bu soruyu pek çok insan sormaktadır. Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

- Bu ayette zikredilen ruh, insan ruhu değildir. Burada söz konusu edilen ruh, Cebrâîl yahut başka bir melek veya İsa Aleyisselamdır. Yahut da bunların dışında ruhun yukarıda zikredilen anlamlarından biridir.²⁴¹

Gerçekte, ağır basan görüşe göre ayette geçen ruh, insan ruhudur.²⁴²

Fakat diğer görüşlerde söz konusu edilen anlamlarda kullanılmış olma ihtimali de vardır.

- Ayette Yüce Allah, ruh konusunda soru soranların suallerine cevap vermemektedir. Çünkü bu soruyu soranlar, öğrenmek için değil, kargaşa çıkarmak ve sıkıntı meydana getirmek için böyle bir soru sormuşlardır.²⁴³

Buna göre ayette, “Ruh”un, ilim ne kadar ilerlerse ilerlesin, insanın hakkında bilgi sahibi olunamayacağına dair herhangi bir delalet yoktur.

- Ayette geçen “... Size pek az ilim verilmiştir.” İfadesi, “Ey Yahudiler, Tevrat'ta size az bir ilim verilmiştir. Ruh bilgisi, bundan değildir” anlamındadır.²⁴⁴

Bir çok sahih hadiste, bu konuda soru soranların Yahudiler olduğu yer almıştır. Buna göre ayetin anlamı, dile getirdiğimiz mana olur. Dolayısıyla bu ayetten, insanların,

²³⁹Secde 32/9

²⁴⁰İsrâ 17/85.

²⁴¹İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'il-Azîm*, III/61; el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/402.

²⁴²el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/402-403.

²⁴³İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'il-Azîm*, III/61.

²⁴⁴el-Kurtubî, *l-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, X/324; el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/404.

Kıyamete kadar “Ruh”un durumuyla ilgili bir şey bilmelerinin mümkün olmadığı anlamı çıkmaz.

- Hakkında soru sorulan, “Ruh”un hakikati ve mahiyetidir.²⁴⁵

Beşerin bilmesi mümkün olmayan, işte budur. Bunun hikmeti ise şudur: İnsanlar, kendi ruhlarının hakikatini kavramaktan aciz iseler, “Zâtı ilâhiye”nin hakikatini nasıl kavrayabileceklerdir? Bunu kavramaktan öncelikle aciz kalırlar.²⁴⁶ Ağır basan görüş, işte budur. Allah en iyisini bilir.

Ruhun niteliklerine, varlığının veya yokluğunun belirtilerine gelince; bunu insanların bilmesi mümkündür. Bundan dolayıdır ki Rasulü Allah (s.a.s.), sahih hadislerde bize, ruhun cenine nefh ediliş vakti, ruhların bir araya getirilmiş ordular gibi olduğu, onlardan birbirini tanıyanların uyuştığı, birbirini tanımayanların uyuşmadığı gibi ruha ilişkin bazı meseleleri haber vermektedir. Yine ruhun müminin ve kafirin cesedinden çekilip çıkarılış tarzıyla ilgili,²⁴⁷ onun definden sonra cesede geri döndürüleceğiyle ilgili,²⁴⁸ fakat ruhun, “Berzah”ta cesetle ilişkisinin dünyadaki ilişkisinden başka olduğuyla ilgili ve daha başka ruha ilişkin bazı hususlarda haberler vermiştir. Demek ki sahih olan görüşe göre, ruha ilişkin bazı şeyleri araştırmaya dinen herhangi bir engel yoktur.²⁴⁹

İNSAN RUHU

İlim adamları ve filozoflar, binlerce yıldır ruhu tanımlamaya çalışmaktadırlar. Tıpkı modern tıbbın ruhun hakikatine yahut da en azından bazı niteliklerine, varlığının veya yokluğunun belirtilerine ulaşmaya çalışması gibi. İşte hakkında çeşitli görüşler bulunan, -ki bunlar çoktur, hatta yüze ulaştığı söylenmektedir.²⁵⁰ Bu konuyla ilgili bazı görüşleri şöylece sıralayabiliriz:

Bazıları ruhun hayat olduğunu söylemişlerdir. Onun nefes olduğu da söylenmiştir. Çünkü nefes kesildiği zaman insan ölür. Kimileri de onun kan olduğunu

²⁴⁵ el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/402

²⁴⁶ el-Kurtubî, *el-Camiu li Ahkâmî'l-Kurân*, XI/324

²⁴⁷ es-Sicistânî, Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî (Ö.273H/886M), *es-Sünen*, IIC, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire1952, II/540.

²⁴⁸ el-Beyhakî Ahmed b. Huseyin el-Beyhakî (Ö.728h/1065M), *İsbâtü Azâbi'l-Kabr*, Dâru'l-Furkân, Amman 1983, s. 38

²⁴⁹ İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim (Ö.728H/1327M), *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XXXVIIIC, IV/231; el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/404; İbn el-Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr (Ö.751H/1350M), *er-Rûh*, IC, Dâru'l-Fikr, Amman 1985,s.212.

²⁵⁰ el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/403.

söylemiştir. Çünkü kan kaybıyla hayat sona erer. Bazıları ona bedeninin niteliklerinden biri, bazıları da bedeninin bir kısmı demiştir.²⁵¹

Gazali şöyle söylemektedir: “Ruh, insanın, bilgileri algılamasını, üzüntülerin verdiği acıları ve sevinçlerin verdiği zevkleri hissetmesini sağlayan soyut yönüdür.”²⁵²

Feyyûmî de şöyle söylüyor: “Ehl-i Sünnetin görüşüne göre ruh, beyana ve hitabı anlamaya yetenekli nefsi nâtika ('Nefsinâtika', insanın canlılar arasındaki yerini belli eden, külli ve cüz'î meseleleri algılayan, zatında maddeden soyutlanmış fiilinde ise maddeden kopamayan cevheri, özü demektir.) olup, cesedin yok olmasıyla yok olmaz.”²⁵³ İbnü'l-Kayyim ise şöyle diyor: “Mahiyeti itibariyle, algılanabilir nitelikteki bedene muhalif bir cisimdir. O, nuranidir, ulvidir, hafiftir, canlıdır ve hareketlidir. Uzunların özüne nüfuz eder ve onlarda suyun gülün içinde hareket ettiği gibi hareket eder.”²⁵⁴

İbn Kesir de onun, bedende, suyun ağacın damarlarında dolaştığı gibi dolaşan ve cismani olmayan öz olduğunu nakletmiştir.²⁵⁵

Cürçânî de şöyle diyor: “O, insanın, cismani olmayan, bilen, algılayan yönüdür.”²⁵⁶

Görüldüğü gibi Ehl-i Sünnetin ruhla ilgili tanımları, onun hakikatine değinmemekte, bazı niteliklerini, görevlerini ve etkilerini anlatmanın dışına çıkmamaktadır.

Her halükarda ilim adamları, algılama, ihtiyari hareketler, işitme, görme ve hissetmenin, cesette ruhun var olduğunu gösterdiği, bunların yokluğunun ise cesette ruhun bulunmadığını gösterdiği hususunda görüş birliği halindedir.²⁵⁷

“...Zalimlerin şiddetli ölüm sancıları içinde çırpındığı; meleklerin, ellerini uzatmış, 'Haydi ruhlarınızı çıkarın(p teslim edin)! Allah'a gerçek olmayan şeyler izafe

²⁵¹İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, III/31; el-Feyyûmî, *Mısbâhu'l-Münir*, s.245; el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/403.

²⁵²el-Gazali, Ebu Hamid, Muhammed b. Muhammed (Ö:505H/1111M), *Ihyau Ulûmi'd-dîn*, 5C, Dâru'r-Reşad el-hadîse, *el-Mağrib*, IV/494.

²⁵³el-Feyyûmî, *Mısbâhu'l-Münir*, s.245.

²⁵⁴İbn Kayyim, *er-Ruh*, s. 249.

²⁵⁵İbn Kesir, *Tefsir*, III/61.

²⁵⁶el-Cürçânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürçânî (816H/1413M), *et-Tarifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1978, s.118.

²⁵⁷el-Gazali, *Ihya*, IV/494; İbn Kayyim, *Ruh*, s. 249; el- Merdâvî, Ali b.Süleyman el- Merdâvî (Ö.855H/1451M), *el-İnsaf fi Ma'rifeti'r-Râcih mine'l-Hulaf ala Mezhebi'l-İmam Ahmed b.Hanbel*, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahira 1376¹ H/1451M, VII/331, IX/452.

ettiğiniz ve onun ayetlerinden kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için bugün aşağılayıcı azap ile cezalandırılacaksınız' diyecekleri zaman hallerini bir görsen!"²⁵⁸ ayetinde olduğu gibi bazen ruha "nefs" denmektedir.

Şu ayetler ruhun nefisten başka olduğunu göstermektedir:

"Ona biçim verip kendisine ruhumdan üflediğim zaman..."²⁵⁹

"...Sen benim nefsimde olanı bilirsin, ama ben senin nefsinde olanı bilemem..."²⁶⁰ Çünkü birini diğerinin yerine koymak sahih değildir. Eğer farklılık olmasaydı bu geçerli olurdu.²⁶¹

Ruha bazen kalb denir. Bazen da hayat denir. Bu kullanım, bazen akıl sahibi olmayan varlıklara hatta mecazen cansız varlıklara kadar uzanır.²⁶²

Ruhun bedenle beş çeşit ilişkisi vardır:²⁶³

1. Anne karnında cenin halinde iken.
2. Canlı olarak yer yüzüne çıktıktan sonra.
3. Uykuda. Bir yönden bedenle ilişkisi olmakla birlikte bir yönden de ondan ayrı.
4. Berzah'ta.
5. Kıyamet gününde. Bu en mükemmeldir. Çünkü buradaki ilişki öyle bir irtibat ki beden bu irtibatla birlikte ne ölüm kabul eder, ne uyku ve ne de bozulma.

²⁵⁸En'am 6/ 93.

²⁵⁹Sâd 38/72

²⁶⁰Maide 5/116.

²⁶¹el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/403.

²⁶²el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/403.

²⁶³İbn Kayyim, *er-Ruh*, s.65.

KUR'ÂN-I KERİM'DE HAYAT

'Hayat' kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli anlamlara gelmektedir. En önemlileri şunlardır:

1. İman

Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu? İşte kafirlere işlemekte oldukları çirkinlikler böyle süslü gösterilmiştir.”²⁶⁴ Ayetteki 'ölü iken dirilttiğimiz' ifadesi, “kafir iken imana eriştirdiğimiz” demektir. Bir diğer ayette de Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Ey iman edenler! Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Rasulünün çağrısına uyun ve bilin ki, Allah kişi ile kalbi arasına girer. Yine bilin ki, onun huzurunda toplanacaksınız.”²⁶⁵ Bu imanın bütün şubelerini kapsamaktadır.

2. Şehitlerin hayatı

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin. Hayır onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.”²⁶⁶ Bir diğer ayette de şöyle buyurmaktadır: “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Tam tersine onlar diridirler, Rableri katında rızıklandırılmaktadırlar.”²⁶⁷

3. Bitkilerin hayatı

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Allah gökten su indirdi de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti...”²⁶⁸ Bir diğer ayette de şöyle buyurmaktadır: “...Canlı olan her şeyi sudan yarattık...”²⁶⁹ Bu, insan, hayvan, bitki ve tüm canlı varlıkları kapsar.

4. İnsan, hayvan ve benzerlerinde mevcut olan hayat

Yeryüzüne indirildiği zaman, Yüce Allah, Adem'e şöyle buyurmuştur: “...Orada yaşayacak ve orada öleceksiniz...”²⁷⁰ Yine Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Hani

²⁶⁴En'am 6/122

²⁶⁵Enfal 8/24.

²⁶⁶Bakara 2/154.

²⁶⁷Âl-i İmran 3/169.

²⁶⁸Nahl 16/65.

²⁶⁹Enbiya 21/30.

İbrahim, 'Rabbim, Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster' demişti.(Allah ona), 'İnanmıyor musun?' deyin ancak kalbimin tatmin olması için' demişti. 'Öyleyse dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler...'”²⁷¹

Kur'ân-ı Kerim'de yer aldığı gibi işte bunlar, hayat kelimesinin en önemli anlamlarıdır. Nebevi Sünnette bunun üzerine eklenecek ilave bir anlam bulamadım. Hiç şüphesiz bu anlamlardan burada bizi ilgilendiren, üçüncü ve dördüncü anlamlardır. Birinci ve ikinci anlamın konumuzla ilgisi yoktur.

RUH İLE HAYAT ARASINDAKİ FARK

Şimdi de ruh ile hayat arasında bir fark var mı, ona bakalım.

Bazıları yukarıda zikrettiğimiz gibi ruhu hayat olarak görmektedir. Bu görüş için, şer'î naslardan yahut aklî veya ilmi bir delil zikreden görmedim.

Bu meselede benim doğru kabul ettiğim görüş, ruhun hayattan başka olduğu, bu ikisinin bazen birleştiği bazen de ayrıldıkları görüşüdür. Bunu gösteren çeşitli deliller bulunmaktadır. İşte bu delillerden bazıları:

1. Yukarıda zikrettiğim bazı şer'î naslarda görüldüğü ve botanik bilginlerinin hiçbir şüpheye meydan ermeyecek şekilde belirttikleri gibi bitki canlı bir varlıktır. Beslenir, fotosentez yapar, gelişir ve çoğalır. Fakat onun iradesi ve seçimi yoktur. Bitki, ruhu olmayan canlı bir varlıktır. Bildiğim kadarıyla hiçbir şer'î nasta, insan, hayvan ve kuş hakkında yer almış olduğu gibi, bitkide ruh olduğu yer almamaktadır.

2. Cenin, kendisine ruh üflenmeden önce canlı bir varlıktır. Döllenme anından ve rahme ulaşma öncesinden itibaren beslenir ve gelişim gösterir. Hiç şüphesiz bu esnada kendisinde hayat vardır.

İbn Kayyim şöyle söylemektedir: Ruh üflenmeden önce ceninde, tıpkı bitkide olduğu gibi gelişme ve beslenme hareketi vardır. Bu gelişme ve beslenme hareketi,

²⁷⁰Araf 7/25.

²⁷¹Bakara 2/260.

iradeye dayalı değildir. Kendisine ruh üflenince, bu gelişme ve beslenme hareketine, hissetme ve irade hareketi de eklenir.²⁷²

Bırakın döllenmiş hücreyi, spermde bile hayat vardır. Şu kadar var ki yumurta ile birleşme olmaksızın onda hayatını sürdürme ve gelişme yeteneği yoktur. Aynı şekilde yumurtada da hayat vardır. Ancak o da döllenme olmaksızın varlığını sürdürme yeteneğine sahip değildir. Döllenme tamamlandığı zaman ise, varlığını sürdürmeye ve gelişmeye elverişli ilk insan hücresi oluşur.

Şu halde cenin, döllenmeden itibaren canlı bir varlıktır. Fakat şer'î nasların açıkladığı gibi onda kesinlikle ruh yoktur. Bundan dolayıdır ki o, iradeli hareketlerde bulunamaz. İradeli hareketler, ruhun varlığının delilidir.²⁷³

3. Ruh üflenmeden önce nasıl ki ceninde hayat varsa, ruh çıktıktan sonra da cesette hayat kalır. Bu organdan organa değişir. Bazısında hayat, ölümden sonra yalnızca dakikalarla ifade edilebilecek kadar bir süre devam ederken, bazısında saatlerce sürebilir. Bu organlar bitkin düşüp duruncaya kadar görevlerini yapmaya devam eder.

Hatta günümüzde, böbrek, kalp ve başka organ nakillerinde olduğu gibi, insan organlarından bir çoğunu, hayatını muhafaza ederek insandan ayırmak, sonra da onu bir başka bedene nakletmek mümkün hale gelmiştir.

5. Uyku halindeki kişi, hiç şüphesiz hayattadır. Vücudunun sistemleri çalışmaktadır. Solunum yapar, kalbi atar ve diğer hayat belirtileri kendini gösterir. Fakat onda ruh var mıdır? Bu, ilk etapta garip karşılanacak bir sorudur. Fakat şer'î naslara baktığımızda, buna cevap teşkil edecek çeşitli sarih naslar bulabiliyoruz. Bu nasların en önemlileri şunlardır:

a. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır : “Allah (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını

²⁷²İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr (Ö.751H/1350M), *et-Tibyan fi Aksâmi'l-Kur'ân*, I C, el-Mektebetü't-Ticariyye el-Kübra, Kahire 1933¹, s. 351.

²⁷³İbn Kayyim, *Tibyan*, s. 339-351.

tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”²⁷⁴

Buna göre Allah ölüm esnasında ve uyku esnasında ruhları alıyor; ölümüne hükmedilmiş olanların ruhları tekrar cesetlerine gönderilmiyor, ölümüne hükmedilmemiş olanların cesetleri ise uykuda alındıktan sonra tekrar bedenlerine gönderiliyor.

b.Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “O, geceleyin sizleri kendinizden geçirip alandır...”²⁷⁵

c. Hz. Peygamber (s.a.s.), uykudan uyandığında “Hamd, bizi öldürdükten sonra dirilten Allah'a mahsustur. Dönüş, ancak onadır” derdi.²⁷⁶

d. Rasûlüllah (s.a.s.) bize, uykuya yatacağımızda şöyle dememizi emretmiştir: “Allah'ım, Senin adınla yanımı yere koyup oradan yine Senin adınla kaldıracam. Eğer nefsimi (ruhumu) tutarsan onu başışla. Şayet gönderirsen, onu salih kullarını muhafaza ettiğin şekilde muhafaza et.”²⁷⁷

e. Ebu Katade hadisi. O şöyle söylemiştir: “Bir gece Rasûlüllah (s.a.s.) ile birlikte yolculuk yaptık. Topluluktan bazıları, gecenin sonuna doğru ‘Mola versen’ (‘Gecenin sonuna doğru mola vermek’ karşılığıyla çevrilen terim, 'Ta'rîs'tir. 'Ta'rîs, yolcunun, gecenin sonunda uyku ve dinlenme için mola vermesi demektir.)²⁷⁸ Ey Allah'ın Rasûlü dediler. Rasûlüllah, 'Uyuyup kalarak namazı geçirmenizden korkuyorum' buyurdu. Bilal 'Ben sizi uyandırırım' dedi. Bunun üzerine yattılar. Bilal de (nöbeti esnasında) sırtını binitine dayamıştı. Gözlerini uyku bastı. Nihayet o da uyuyup kaldı. Rasûlüllah (s.a.s.), güneşin üst yuvarlağı doğmuş haldeyken uyandı ve 'Ey Bilal, Hani, söylediğin nerde kaldı?' dedi. O da 'Üzerime daha böyle hiç uyku çökmedi.'

²⁷⁴Zümer 39/42.

²⁷⁵En'am 6/60.

²⁷⁶el-Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî (Ö. 256H/869M), el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûli'llah sallallahü aleyhi ve sellem ve Sünenihi ve Eyyâmih bi şerhi İbn Hacer, XIII C+Mukaddime, et-Tab'atü's-Selefiyye, 11/115. (Buhari, Deavat 8) Hadis No: 6314; en-Nisâbü'rî, Müslim b. Haccac en-Nisâbü'rî (Ö. 256H/874M), Sahihu Müslim, V C, Tahkik: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1955, 4/2083 (Zikir 17) Hadis No:2711, Babu ma yekûlü inde'n-nevm.)

²⁷⁷el-Buhari, Sahih, Tevhid 13; 13/378, Hadis No: 7893. Babü's-Süâl bi Esmâillahi Teâlâ; Müslim, Sahih, 4/2085 (Zikir 17) Hadis No: 2714, (Bâbü ma Yekûlü inde'n-Nevm.)

²⁷⁸el-Cezerî Ebu's-Saâdat el-Mübarek b. Muhammed el-Cezerî (İbn Esîr, Ö. 606H/1209M), en-Nihaye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser, IV C, el-Mektebetü'l-İslamiyye, 3/206.)

Deyince Rasûlullah, “Şüphesiz ki Allah dilediği zaman ruhlarınızı alır ve dilediği zaman onları geri döndürür...”buyurdu.²⁷⁹

Bu naslar, Allah'ın uyuyan kişinin ruhunu aldığını göstermektedir. Fakat bu geçici yahut cüz'i bir alıştır. Bu alış esnasında, ölüm halinde olduğu gibi ceset bozulmaz.

Bu durumu ilim adamları çeşitli ifadelerle anlatmışlardır. Bazıları, ruhun bedenle uyku halindeki ilişkisi, uyanıklık halindeki ilişkisinden farklıdır; Uyanıklık halindeki ilişki, uyku halindeki ilişkiden daha güçlüdür, demişlerdir.²⁸⁰

Bazıları da şöyle söylemektedir: Ölümle uykuyu aynı noktada birleştiren husus, ruhun bedenle ilişkisinin kopmasıdır. Bu kopuş, bazen zahiren olur ki bu uyku halidir. Bunun içindir ki, uyku ölümün kardeşidir denmiştir. Bazen da batnen olur ki bu da ölümdür.²⁸¹

Ebu İshak ez-Zeccâc şöyle diyor: Uyku halinde insandan ayrılan nefs(ruh), temyiz için olandır. Ölüm halinde ayrılan ise, hayat için olandır. Bununla birlikte solunum da ortadan kalkar.²⁸²

İbn Hacer de şöyle diyor: Ruhun alınmasından dolayı mutlaka ölüm gerçekleşmez. Ölüm, ruhun bedenle ilişkisinin zahiren ve batnen kopmasıdır. Uyku ise yalnızca zahiren kopmasıdır.²⁸³

Ebu Nasr el-Kuşeyrî, 'Uyku halinde ruh alınmaz, uyku halinde alınan nefstir' diyenlerin bu görüşlerini reddederken şöyle diyor: Bu, gerçekten uzak bir ihtimaldir. Çünkü “... Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır...” Zümer 39/42 ayetinden anlaşılan, her iki halde de

²⁷⁹el-Buhari, Sahih, 3/66; (Mevakîf 35), Hadis No: 595; Ebu Davud, Sünen, 1/104 (Salat 11) Hadis No:435; Nesâî Ahmed b. Şuayb b. Ali (Ö. 303H/915M), es-Sünen, IV C Her cild iki cüz, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1930, 2/106, Kitâbü'l-İmâme, 47 Bâbü'l-Cemâa li'l-fâiti mine's salât.

²⁸⁰İbn Kayyim, er-Ruh, s.65.

²⁸¹el-Askalânî, Fethu'l-Bârî, XI/114.

²⁸²el-Askalânî, Fethu'l-Bârî, Beyrut, 1989, XI/114.

²⁸³el-Askalânî, Fethu'l-Bârî, II/67

alınmanın aynı şey olduğudur. Öyleyse Allah ruhu iki durumda almaktadır; uyku halinde ve ölüm halinde.²⁸⁴

İbn Kesir, uyku halinde ruhun alınmasını küçük ölüm şeklinde adlandırmaktadır.²⁸⁵

İşte bu şekilde, uyku halinde ruhun alınması hususundaki naslar sarihtir. Bu nasları zahirinden koparmak için hiç bir delil yoktur. Bu naslar ruh ile hayat arasındaki farkı pekiştirmektedir. Allah daha iyi bilir.

Ruhun mahiyeti hakkındaki görüşlerin en meşhurları şunlardır.

1. İnsan ruhu mücerred bir cevherdir, cisim değildir, cismâni değildir, mütehayyiz (yer işgal eden) değildir ve binefsihi kâimdir. Ne bedene bitişik ne de bedenden ayrıdır. İmam Gazâlî (öl. 505/1111), Râğıb Isfahânî (öl. 502/1108) ve İslam filozoflarının görüşü böyledir.

2. Rûh bedene girmiş latîf bir cisimdir. Çözülme ve değişme kabul etmez, ayrılmaz ve parçalanmaz. Tıpkı gül suyunun güle sirayet edişi gibi ruh ta bedene sirayet ve nüfûz eder. Böylece hayat meydana gelir. Bu latif cismin bedenden ayrılmasıyla da ölüm olayı meydana gelir. Nazzâm (öl.231/845), Cüveynî (öl.478/1085), Fahrüddin Râzî (öl.606/1210), İbn Teymiyye (öl. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350) ve mütekaddimin kelamcılarının cumhuru bu kanaattedirler.

3. Rûh maddi bir cevherin arazıdır. Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (öl.235/850), Eş'ari (öl.324/936) ve Bâkılânî (öl. 403/1013) bu görüştedir. Bunlara göre âlem, cevherlerden ve iki zamanda baki kalamayan arazlardan müteşekkildir. Rûh ta tıpkı zerreler gibi her bir ânın içinde yaratılır, yok olur, tekrar yaratılır, bu böylece devam eder gider. Bu durumda Allah Teâlâ cisimleri yaratır, onların ruhlarını da onların arazları olarak yaratır.

4. Rûh insan şeklinde ve kıyafetinde bir heykeldir.

²⁸⁴el-Uceylî, Süleyman b. Ömer el-Uceylî (Ö.1204H/1789M), *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye bi Tavîhi Tefsiri'l-Celâleyn li'd-Dekâiki'l-Hafîyye*, IV C, Matbaatü İsa el-Halebi, Kahire, III/602.

²⁸⁵İbn Kesir, Tefsir, IV/55.

** Yaratılış şeklinde çevirdiğimiz kelime, hadiste 'halk' olarak geçmektedir. [Çeviren]

*** 'Alaka' ve 'Mudğa' kelimeleri, insanın yaratılış evrelerini anlatan ayetlerde de geçmektedir. {Bakınız: Mü'minûn suresi, 23/14; Hac suresi 22/5} 'Alaka'nın, erkeğin spermiyle döllenmiş kadın yumurtasından oluşan hücre topluluğunun rahim cidarına asılıp gömülmüş şekli, 'Mudğa'nın da, ceninin, üzerinde diş izlerini andıran şekiller taşıdığı, henüz uzuvlarının oluşmadığı evresi olduğu ifade edilmektedir. (Bakınız: Kur'ân-Kerim Meâli, Diyanet İşleri Başkanlığı yayını, Hazırlayanlar: Doç. Dr. Halil Altuntaş, Dr. Muzaffer Şahin. Bu ayetlerle ilgili açıklamalar.) [Çeviren]

5. Rûh, dimağda bir kuvvettir, his ve hareket başlangıcıdır. Hareket, hayat ve idrak mebedidir.

6.Rûh manevi bir nûrdur....²⁸⁶

Allah(cc)'ün Ruhu mu vardır ?

Bütün peygamberler, ruhların yaratılmış olduğunu söylemişlerdir. Yaratıcı, yalnız yüce Allah'tır. Allah'ın ilmi, kudreti, hayâtı, irâdesi, işitmesi, görmesi gibi sıfatları, Allah adının içeriğindedir. Bu adın içeriği olan sıfatlar, Allah'ın zâtı gibi ezelîdir. Bu ismin dışında kalan her şey yaratılmıştır. Allah veya Allah'ın sıfatı olmayan rûh da melekler ve cinler gibi yaratılmıştır.

Âyetlerin belirttiğine göre Allah bizim ve bizden önceki atalarımızın Rabbidir.(Sâffât56/126) Allah'ın rablığı, yalnız bedenimize değil, beden ve rûh bütünlüğümüzedir. Çünkü insanı oluşturan bu ikisidir. Eğer Allah, ruhun rabbi olmasa, bedenimiz yaratılmış, ruhumuz yaratıcı olur ki bu batıldır. Naslar, meleklerin yaratıldığını söylüyor. Melekler bedensiz, fakat cisimlenmiş soyut ruhlardır. İnsana rûh üfleyen melek yaratılmış olunca, onun üflemesiyle oluşan insan ruhu da elbette yaratılmış olur.

Ruhun Allah'a muzâf olmasına (Allah ile tamlanmasına) gelince: Allah'a muzâf olan (tamlanan) şeyler iki türdür. Sıfatın mevsûfa izafeti, yaratılmışın Yaratan'a izafeti. İlmullah (Allah'ın ilmi), kudretullah (Allah'ın gücü), kelâmullah (Allah'ın kelâmı) gibi tamlamalarda kudret, kelâm Allah adının içeriği olan sıfatlardır. Mevsûfuna muzâf olan sıfatlar, mevsûfun özelliğini taşır. Allah'tan ayrı düşünilemeyen bu sıfatlar, Allah ile beraber ezelîdir. Fakat Beytullah (Allah'ın evi), Nâkatullah (Allah'ın devesi), Mâlullâh (Allah'ın malı) gibi tamlamalar, Allah'ın yarattığı, kendisine özgü ev, deve, malı ifade etmektedir.²⁸⁷ Burada evin veya devenin ezelî olması gerekmez. Rûhullah (Allah'ın ruhu), Abdullah (Allah'ın kulu) da böyle, Allah'a âit, O'nun yönetiminde olan rûh, kul demektir. Bu söylemlerde ruhun veya kulun Allah gibi ezelî olduğu anlamı çıkmaz. “Nefahu” fiili “nefh” kökünden gelir. Nefh ise, örfte liflemek, ağızla veya bir aletle, hava almaya ve onunla şişmeye elverişli olan içi boş bir cisme üflemek demektir. Burada hayata kabiliyeti olan madde üzerinde, bilfiil hayatın aksamasına sebep olan bir şeyin temsili vardır. Dolayısıyla burada gerçek bir nefh

²⁸⁶Kılavuz, Sâim, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşr. S. 236

²⁸⁷Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları: 9/4790.

(üfleme) yok, sadece temsili (sembolik) bir anlatım vardır.

Gazali'ye göre, nefh, birçok safhadan geçtikten sonra meydana gelen çamurdan oluşan kabullenici fitilin yanmasına sebeptir. Tıpkı nefhi, yanmaya kabiliyeti olan ateşin yanışına sebep olduğu yerlerde ateşle tabir etmek gibi.

Gazali ve bir gruba göre, “Ruh”suyun kaba girdiği gibi bedene girer bir cisim değildir. Siyahlığın siyaha, ilmin âlime girmesi gibi, kalbe veya dimağa giren bir araz da değildir. Aksine ruh, mücerret (soyut) bir cevherdir. Ne bedeninin dâhilinde ne de haricindedir. Ne bedenle bitişiktir, ne de ayrıdır.”²⁸⁸

Feyyûmî de şöyle söylüyor: “Ehl-i Sünnetin görüşüne göre ruh, beyana ve hitabı anlamaya yetenekli nefsi nâtika^a olup, cesedin yok olmasıyla yok olmaz.”²⁸⁹ İbnü'l-Kayyim ise şöyle diyor: “Mahiyeti itibariyle, algılanabilir nitelikteki bedene muhalif bir cisimdir. O, nuranidir, ulvidir, hafiftir, canlıdır ve hareketlidir. Uzuvarın özüne nüfuz eder ve onlarda suyun gülün içinde hareket ettiği gibi hareket eder.”²⁹⁰ İbn Kesir de onun, bedende, suyun ağacın damarlarında dolaştığı gibi dolaşan ve cismani olmayan öz olduğunu nakletmiştir.²⁹¹ Cürçânî de şöyle diyor: “O, insanın, cismani olmayan, bilen, algılayan yönüdür.”²⁹²

Görüldüğü gibi Ehl-i Sünnetin ruhla ilgili tanımları, onun hakikatine değinmemekte, bazı niteliklerini, görevlerini ve etkilerini anlatmanın dışına çıkmamaktadır.

Her halükarda ilim adamları, algılama, ihtiyari hareketler, işitme, görme ve hissetmenin, cesette ruhun var olduğunu gösterdiği, bunların yokluğunun ise cesette ruhun bulunmadığını gösterdiği hususunda görüş birliği halindedir.²⁹³

Hıristiyanlar, Allah'a yalan uydurarak, “İsâ, rûhullahdır; o halde O'nun oğludur” diyorlar; halbuki onlar “ve insana ruhundan üfledi...” ifadesinden -hareketle, her insanın Allah'ın ruhundan olduğunu anlayamıyorlar. Ayetin bu ifadesi, O'nun mülkü olan

²⁸⁸el-Alusî, *Ruh'ul-Meani*, cilt: 14, sh: 37

²⁸⁹el-Feyyûmî, *Mısbâhu'l-Münir*, s.245.

²⁹⁰İbn Kayyim, *er-Ruh*, s. 249.

²⁹¹İbn Kesir, *Tefsir*, III/61.

²⁹²el-Cürçânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürçânî (816H/1413M), *et-Tarifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1978, s.118.

²⁹³el-Gazali, *Ihya*, IV/494; İbn Kayyim, *er-Ruh*, s. 249; el- Merdâvî, Ali b.Süleyman el- Merdâvî (Ö.855H/1451M), *el-İnsaf fi Ma'rifeti'r-Râcih mine'l-Hulaf ala Mezhebi'l-İmam Ahmed b.Hanbel*, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahira 1376 H/1451M, VII/331, IX/452.

ruhundan” demek olup, tıpkı bir kimsenin, “Evim, kölem...” demesi gibidir. Cenâb-ı Hak, İnsana, cisminden verdiğini söylememiştir.²⁹⁴

Ruhun Allah'a izafe edilmesi (bağlanması), insanın yüceliğini ve değerini belirtmektedir.²⁹⁵

İlk sofiler, ruhun yaratıldığı hususunda ittifak halinde idiler. Fakat sonradan ruhun kıdemini iddia edenler olmuştur. Vahdet-i Vücutçu görüş, ruhu ikiye ayırmıştır: Allah'ın ruhu, Âdem'in ruhu. Allah'ın ruhu kadîmdir. Fakat bu ruh, Allah'tan Âdem'e üflenince yaratılmış olur. Bu görüşe göre ruh aslında Allah'ındır, O'ndan feyz ederek Âdem'e geçmiştir. Bu feyiz dolayısıyla Âdem'in ruhu yaratılmış ise de aslı itibarıyla ruh mahlûk değildir demişlerdir. Biz Vahdet-i Vücutçuların bu görüşlerine katılmıyoruz. Biz Allah Teâlâ'ya ruh izafe etmekten imtina ederiz. Ehl-i sünnet âlimlerine göre melekler, cinler ve insan ruhları yaratılmıştır. Yalnız Allah ezelf ve şekilden münezzehtir. Melekler ve cinler gerçi ruhturlar ama cisimlenmiş ruhturlar.²⁹⁶ Ruh bedenden bedene geçmez, ruhun bedenden ayrı bir varlığı yoktur. Ruhların hepsi yaratılmıştır. Allah ile ruhlar arasında bir münasebet yoktur. Ruh, Allah'ın emir âlemindedir. Eğer bu rûh, özel isim, yani Cebrâîl değil de genel rûh ise, Rabbin emrinden olan rûh, yaratıklara can veren varlıktır. Yaratma dinamizmi olan bu Rab emri, gökten yere yöneltilmiştir. Yaratma Ruhtan maddeye doğru başlamıştır. Ruhun yoğunluk kazanıp biçim almasıyla cisimli madde varlıkları yaratılmıştır. Yoğunluk kazanarak şekillerde görünen Rûh, varlıkları dolaşa dolaşa evrimleşip tekrar Allah'a yükselme çabası içindedir. İşte ruhun eşyaya inip çeşitli biçimlerde görünmesi, insana ulaşıp kemal bulması ve en sonunda Allah'a yükselmesi, uzun bir süre içinde olur. Bu süre bin yıl, elli bin yıl ve daha fazla da sürebilir. Bunu ancak Allah bilir. Bu süreyi bizim hesabımızla ölçemeyiz.

Me'âric Sûresi'nde gökten yere inip tekrar Allah'a yükselenin melekler ve Rûh olduğu, daha açık biçimde belirtilmiştir: “Melekler ve Rûh, miktarı elli bin yıl süren bir gün içinde O'na çıkar.” (Meâric70/4)

Secde Sûresi'nde Allah'ın, emri gökten yere yönelttiği ve bin yıl kadar uzun bir günde emrin Allah'a çıktığı; İsrâ Sûresi'nde de Ruhun, Rabbin emrinden olduğu; Me'âric

²⁹⁴er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 18/201.

²⁹⁵er-Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/94–95

²⁹⁶*Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili: 8/5980*

Sûresi'nde ise meleklerin ve Ruhun, elli bin yıl kadar uzun bir günde Allah'a çıktığı bildirilmektedir.

İnsan ile tekâmül sürecini tamamlayan rûh, bedenden ayrılmakla Allah'a çıkar. Nitekim ölünce insan ruhunun, Allah'ın huzuruna çıkarıldığını, iyi ruhun Allah'tan ikram gördüğünü, kötü ruhun azarlanıp azaba çarptırıldığını bildiren hadîsler vardır. İşte biz, bu âyetlerden, Ruhun çok uzun bir süre içinde varlıkları dolaşıp tekâmül ettiğini anlıyoruz.

Râzî şöyle diyor: “Vahyin beş temeli vardır: Birincisi vahyi gönderen, ikincisi gönderme, üçüncüsü vahyin ulaşması, dördüncüsü vahyin gönderildiği kimse, beşincisi de vahyi gönderme amacıdır. Vahyi gönderen Allah'tır. Bundan dolayı âyette vahyi indirme eylemi Allah'a bağlanmış: “Ruhu bırakır” buyrulmuştur. Gönderme ve gönderilen şey vahyin kendisidir ki buna rûh denmiştir. Vahiy ancak melekler aracılığı ile ulaşır. Bir işin ruhsal temeline emir de denilir. Her göğe emrini (yahasını) vahyetti, (Fussilet41/12) İyi biliniz ki yaratma ve emir O'nundur (A'râf7/54) âyeti de bunu gösterir. Vahyin gönderildiği kimseler, peygamberlerdir. Kullarından dilediğine (Mü'min40/15) sözüyle vahyin bu temeline işaret edilmiştir. Vahyi gönderme amacı da insanları, bu cisimler dünyâsından ruhlar âlemine yöneltmektir. Buluşma gününe karşı uyarması için (Mü'min40/15) cümlesiyle de vahyin amacına işaret edilmiştir.²⁹⁷

Kur'ân, ölü gönüllere hayât verdiği için ruhtur. Şûra Sûresi'nin 52. âyetinde de vahiyler “Rabbinin emrinden rûh” denmiştir. İbn Zeyd'e göre Kur'ân, Allah'ın Cebrâîl'e vahyettiği ruhtur. Cebrâîl de onu Peygamber'e indiren ruhtur. Allah'ın, peygamberlere indirdiği kitaplar ruhtur. Bunun için Kur'ân ruhtur.²⁹⁸

Sana Rûh'tan sorarlar. De ki: “Rûh, Rabbimin emrindedir. Size ilimden pek az bir şey verilmiştir.” (İsrâ17/85)

Eğer âyetteki Emr kelimesi, buyruk anlamında ise Rûh'un, Rabbin emrinden olması, Allah'ın buyruğu ile hareket etmesi, O'nun emriyle vahiy getirmesi demektir. Eğer âyetteki Emr iş, eylem anlamında ise o zaman Rûh'un, Rabbin işinden olması anlamına gelir. Yani onu Allah yaratmıştır, Allah'ın işine akıl sır ermez. Size az bilgi verilmiştir. Allah'ın özel işlerini bilemezsiniz²⁹⁹ demektir.

²⁹⁷er-Razi, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27/44

²⁹⁸et-Taberi, *Câmi'u'l-beyân*, 24/50

²⁹⁹Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, 18/106-112

2. EMR KAVRAMI

Emr: iş, durum, buyurmak, bir görev yüklemek, çoğaltmak, artırmak anlamlarına gelir. Çoğulu umûr'dur. Allah'ın emri, Allah'ın yaptığı iş, O'nun buyruğu demektir. Yoktan var etmek ibda' anlamına da gelir. Râğıb'a göre Halk ve emir O'na aittir (A'râf7/54) âyetinde emir, yoktan var etme anlamındadır. Hattâ bazı bilginlere göre, “Deki Ruh Rabbimin emrindedir” (İsrâ17/85) âyetindeki emr de ibda anlamındadır.

Emr; on dört şekilde tefsir edilir:

1. Dîn manasında kullanılmıştır. (Tevbe9/48, Enbiyâ21/93)
2. KavI/söz manasında kullanılmıştır. (Kehf18/21, Tâ-Hâ20/62, Hûd11/40, el-Mu'minun23/27)
3. Azâp anlamında kullanılmıştır. (İbrâhîm14/22, Meryem19/39, Hûd11/44)
4. Isâ kastedilmiştir. (Meryem19/35 Âli İmran3/48)
5. Emrullâh (Allah'ın emri) ile, Bedir'de katledilecekler kastedilmiştir. (Mü'min40/78, Enfâl8/42, Mü'min40/78)
6. Mekke'nin fethi kastedilmiştir. (Tevbe9/24)
7. Benî-Kurayza'nın öldürülmesi ile Benî-Nadîr'in sürülmesi kastedilmiştir.(Bakara2/109)
8. kıyamet kastedilmiştir.(Nahl16/1, Hadîd57/14)
9. Kadâ/hükm manasında kullanılmıştır. (Ra'd13/2, Yûnus10/3, A'râf7/54)
10. Vahy manasında kullanılmıştır. (Secde32/5, Talak, 65/12)
11. Emr/iş manasında kullanılır. (Şûrâ42/53)
12. Nasr (zafer, yardım) manasında kullanılmıştır. (Âl-i İmrân3/154)
13. Zenb, günah anlamına kullanılmıştır. (Talâk65/9, Haşr59/15, Mâide5/95)³⁰⁰
- 14- Durum ve fiil (Hûd11/97, Nur24/63)³⁰¹

³⁰⁰Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, İşaret Yayınları: 246-250.

³⁰¹el-Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, Buruç Yayınları: 2/294-295.

3. KELİME KAVRAMI

“کلمة” fiili Arapça da iki farklı manaya gelir; anlaşılır konuşma, söz etme ve yaralama.³⁰²

Kur’an-ı Kerim de ve tefsirlerde kelime kavramının ifade ettiği anlamlar;

1. Kelime-i Tevhit. (İbrahim14/24, Fatır35/10, A.İmran3/64, Zuhuf43/28, Fetih48/26, Tevbe9/40)
2. Hz. İsa. (A.İmran3/39-45, Nisa4/171)
3. Vahiy. (Tevbe9/6, Bakara2/75-37, Tahrim66/12, En’am6/115, Şura42/24, A’râf7/158, Kehf18/27, Maide5/41-13, Nisa4/46)
4. Allah’ın Vaadi. (En’am6/34, Saffat37/171-173, Yunus10/64, A’râf7/137)
5. Allah’ın Emirleri. (Enfal8/7)
6. Yargı Kararları. (Yunus10/82)
7. Allah’ın Ezeli Bilgisinin Tahakkuku. (Yunus10/33, Yunus10/96, Hud11/117,118,119, Ğafir40/6, Zümer39/19-71)
8. İnkâr, İftira ve Her türlü Çirkin Söz. (Tevbe9/40-74, İbrahim14/26, Kehf18/5)
9. Boş ve Anlamsız Söz. (Müminun23/99,100)
10. Levh-i Mahfuz. (Lokman31/27)

Kur’an da “kelime” kavramının kullanıldığı yerlerde bazen “kelime” ile “kün” “ol” gibi tek bir fiil kastedilirken bazen “Allah’tan başkasına kulluk etmeyelim, Ona hiç bir şeyi eş tutmayalım ve Allah’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilahlaştırmasın” gibi uzun bir cümle, toptan ilahi bir kitabın tamamı veya daha da geniş tutularak Allah teala’nın yarattığı bütün mahlukat, evren ya da levh-i mahfuz kastedilebilmektedir.

³⁰²El-İsfhani, *el-Müfredât*, c.1 s.660

C.İNSAN ALLAH'IN HALİFESİ MİDİR?

İnsanın Allah'ın halifesi olabileceği görüşü İslam alimlerinin çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Bu kanaate göre Hz. Adem ilk insandır. Allah onu yoktan yaratmış, meleklerin ona secde etmelerini emretmiş, isimleri öğretmiştir. Bunlara ilave olarak, Hz. Adem Allah'ın hükmünü yeryüzünde uygulamak için ilk peygamber olarak görevlendirilmiştir. Sayılan bu özellikler Hz. Adem'in Allah'ın halifesi olarak kabul edilmesi için yeterli sebep olarak değerlendirilmiştir.³⁰³

Ancak insan dahil hiçbir varlığın Allah Teâlâ'yı temsil etmesi, O'nun yerini alarak tasarrufta bulunması mümkün değildir. Âdem'in ve neslinin halifeliği, Allah'ın mülkü bulunan yeryüzünde O'nun iradesine uygun yaşamak ve talimatı doğrultusunda tasarrufta bulunmaktan ibarettir. İnsanların Allah'a kul olsunlar diye yaratıldıklarını ifade eden âyetle (Zâriyât 51/56) halifeler olarak yaratıldıklarını ifade eden âyetler aynı gerçeği anlatmaktadır. İnsanoğlu Allah'a kul olsun diye yaratılmış, yeryüzündeki çeşitli nimetler de bu maksadı gerçekleştirsin diye ona tahsis edilmiştir. İnsanoğlu kendisine verilen imkân ve nimetlerin Allah'ın mülkü olduğunu, bir amaca ve şarta bağlı olarak kendisine emanet edildiğini, bunlar üzerinde sahibinin irade ve rızasına uygun bir şekilde tasarruf etmekle (hilâfet) yükümlü bulunduğunu bilecek ve bu şuur içinde davranacaktır. Meleklerden farklı olarak İnsanoğlu bu hilâfeti gerçekleştirecek fitratta ve kabiliyette yaratılmış olup fitratını bozmadığı takdirde bu vazifesini başarabilecektir. Allah Teâlâ meleklerin şahsında bunu insanoğluna da bildirip şuuruna yerleştirmiştir.

Allah Teâlânın ilk insan olan Hz. Âdem'den başlayarak vahiy göndermiş olması, insanoğlunun akıl ve kulaklarına hitap etmiş olması, insanı başıboş bir halde bırakmamış olması, yine peygamberlerin bizzat kendi hayatlarıyla insanların göz ve gönüllerine hitap etmiş olmaları da insanın Allah'ın halifesi olamayacağının bir ispatı olsa gerektir.

Şimdi de İnsan Allah Teâlâ'nın halifesidir diyenlerin ve onlara verilen cevapları delilleriyle inceleyelim:

³⁰³ez-Zemahşeri, I/61; el-Kurtubi, *Tefsiri'l Ahkami'l Kur'ani'l Hakim*, Kahire-1949, I-XX, I/23; et Tusi Ebu Cafer Muhammed b. Hasan et Tusi, *et-Tıbyan fi Tefsiri'l Kur'an*, Necefü'l Eşref-1957, I-X, I/43; Rıza, Reşit *Tefsiru Menar*, Mısır 1366, I/265; en Neccar, Abdulvehhab, *Kıyasu'l Enbiya*, Beyrut 1986, 19-20; Kutub Seyyid, *Fi Zilal*, Çev. M.Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ.H. Şengüler, İstanbul-1973 I-XVI, I/114-115; Koçyiğit Talat - Cerrahoğlu İsmail, *K.Kerim Meal ve tefsiri*, Ankara-1984, I/88

a) Her ne kadar başkasına halef olmak yerine halife olunan kişinin ölümü, işlerini yalnız başına idare etmekten âciz olması veya orada hazır olmaması nedeniyle söz konusu oluyorsa da, değer vermek için de halife tayin edilebilir. İnanan insanların yeryüzünde Allah'ın halifesi olmaları bu anlamdadır denilmiştir.

aa) Değer verilmesi anlamında insanın Allah'ın halifesi kılındığı iddiası "halife" sözcüğünün lügat anlamıyla bir ilgisi yoktur. Bir kelimenin sözlük anlamından başka bir anlamda kullanıldığını söyleyebilmek ve anlamın ne olduğunu belirleyebilmek için ciddi bir karineye ihtiyaç vardır. Ayette böyle bir karine mevcut değildir. Eğer söz konusu olan, "insana değer verildiği" ise, bunu ifade eden başka kelimeler vardır. Bu ayette "halife" değil, "kerramnâ (İsrâ17/70) (değerli kıldık)" sözcüğü kullanılmaktadır

"Halife" kelimesinin anlamı, daha önce de söz konusu ettiğimiz gibi "başkasının yerine geçtiği kişinin yaptığı yapan" şeklindedir. Ne inanan insanlar ve ne de diğerleri, Allah yerine ya da Onun adına bir işi yapabilirler. Allah'ın emirlerini yerine getirip uygulayanlar da bu işi Allah adına değil, kendi adlarına; Allah'a kul olarak yaparlar. Nitekim Hz. Ebû Bekir'e: "Ey Allah'ın halifesi!" denildiğinde, "Ben Allah'ın halifesi değilim, ben ancak Resûlullâh'ın (s.a.v) halifesiyim ve bu bana yeter" demiştir. Hilâfet makamını üstlendiğinde Hz. Ömer'e de "Allah'ın halifesi" diye hitap edilmesi kendisine teklif edildiğinde, o da kendisine bu şekilde hitap edilmesini reddetmiştir. Eğer "Allah'ın halifesi"nden maksat, O'nun emirlerini uygulamak olmuş olsaydı ne Hz. Ebû Bekir ve ne de Hz. Ömer buna karşı gelirdi. Onlarında maksat ve iddiaları, Allah'ın emirlerini uygulamaktı. Nitekim Hz. Ebû Bekir: "Şayet Allah'ın emirlerinden saparsam beni kılıçlarınızla doğrultun" demiştir. Peygamber(s.a.v) düşmanı üzerine bir ordu gönderdiğinde orduya, antlaşma yapmak söz konusu olacak olursa Allah'ın zimmetini değil, kendi zimmetlerini vermelerini tavsiye ederdi. Bir rivâyette kendisinin de zimmetinin verilmesini tavsiye etmiş, gerekçesini de şöyle belirtmiştir: "kendi zimmetinizle babalarınızın zimmetini bozmanız, Allah'ın zimmetini bozmanızdan daha hayırlıdır. " Bu rivayetten anladığımız, düşmanla savaşan, ordunun, Allah adına değil, kendi adına savaştığıdır. Bu nedenle Allah'ın zimmetini vermemeleri kendilerine tavsiye edilmiştir. Bazılarının "Allah'ın halifesi"nden maksadın, Allah'ın emirlerini Allah adına yeryüzüne hâkim kılmak olduğunu söylediklerine dikkat çekmiştik. Her halde Allah'ın emirlerini hâkim kılmak konusunda sahabe ordusundan daha üstün bir ordu düşünülemez. Onlara bile Allah adına antlaşma imzalama müsaadesi verilmemiştir. Allah'ın emirlerinin hâkim olması için savaşanlar, Allah'ın halifesi olarak değil, kulu

olarak savaşırlar. Kanaatimiz o ki, Sultanlık dönemlerinde insanın Allah'ın halîfesi olduğu şeklinde ki kanatın yaygınlaşması onların da işine gelmiştir; nitekim otoritelerinin halk nezdinde daha da güçlenmesi için, “sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir” hadisi uydurulmuştur. Yine bu nedenle bazı idareciler kendilerini “zıllullâhi fil-ard = Allah'ın yeryüzündeki gölgesi” şeklinde nitelemişlerdir. Böylece kendilerini âdeta Allah'ın iradesi olarak takdim etmişlerdir. İslâm'ı teokrasiden ayıran incelik burada yatmaktadır. Eğer inananlar, Allah adına hükmediyorlarsa, böyle bir yönetim teokrasiden başka bir şey değildir. Allah adına hükmetme, olsa olsa vahiy alan ve hataları vahiy tarafından düzeltilen için söz konusudur. Bu durumda olanlar ise, sadece peygamberlerdir. İnananların yönetimine gelince, onların Allah'ın gönderdiği naslardan anlادıklarının bir yansımasıdır. Kaldı ki çok güçlü bir imana sahip olan bile bazen kendi hevasına uyabilmektedir.

b) Meleklerin yeryüzü halifeliğine talip oluşları, yeryüzü halifeliğinin, Allah'ın halifeliği anlamı taşımasından dolayıdır. Onlar bu nedenle göreve talip olmuşlardır denilmiştir.

bb) Meleklerin yeryüzü halifeliğine talip oluşlarının nedeninin, bu hilâfetin “Allah'a halife olma” sebebiyle olduğu da bir iddiadan ibarettir. Gerçi bu işe talip oluşları, bu halifeliğin önemli bir görev olduğunu gösterir. Ancak meseleyi böyle anladığımız takdirde konuyla ilgili ayette izahta güçlük çektiğimiz bir takım noktalar vardır. Söz konusu ayet şöyledir: “Bir zamanlar Rabbin, meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, demişti. (Melekler): Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birisini mi yaratacağın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz, dediler. (Bakara2/30) Allah Teala kendisine halife yaratacağını kastetmiş olsaydı, elbette ki Meleklerin akıllarına çok güzel şeyler gelmiş olacaktı. Çünkü yüce Allah kan dökücülük ve bozgunculuktan münezzehtir. Hz. Âdem kan dökücü ve bozguncu bir varlığın yerini almış olmalı, yani ona halife oluyor olmalı ki, meleklerin akıllarına ilk gelen özellikler bunlar olmuştur. Kısacası melekler, daha önce böyle bir varlığa şahit olmuş olmalılar. İnsanın Allah'ın halîfesi olduğunu iddia eden bazı müfessirler, söz konusu ettiğimiz bu hususun farkına varmış ve boşluğu doldurmak için: Yüce Allah meleklerle bir halife yaratacağımı haber verdiğinde, onlar halifenin ne demek olduğunu sormuşlar, yüce Allah da onlara bunun kan dökme ve bozgunculuk çıkarıcı olduğunu buyurmuş” diyorlar. Meleklerin “ senin bize öğrettiğinden başkasını bilemeyiz” sözlerini de bu izahlarına destek olarak zikrediyorlar. Meleklerin yüce Allah'a

“halife”nin ne demek olduğunu sorduklarına dair ayette hiçbir işaret bulunmamaktadır. Kaldı ki yüce Allah’ın kendilerine böyle bir açıklama yaptıktan sonra verdikleri cevaba karşılık Hz. Âdem’le isimler konusunda onları yarıştırması bize yapay bir davranış olarak gelmektedir. “Senin bize öğrettiğinden başkasını bilemeyiz” şeklindeki sözlerine gelince, bu sözleriyle mevcut bilgi ve muhakeme yeteneklerini dile getiriyor olmalı. Nitekim Allah’a inanan herkes, sahip olduğu her şeyin Allah’ın takdir ve vergisinden kaynaklandığını bilir. Muhakeme gücümüz ve bu muhakeme gücüyle vardığımız bilgi ancak bu kadardır, demek istiyorlar. Yüce Allah’ın onları Hz. Âdem’le yarıştırması ise, yüce Allah’tan daha fazla bir açıklama istemeden hemen kendilerini takdim etme bencilliğini göstermeleri sebebiyledir. Bilindiği gibi İblis de Hz. Âdem’in ve dolayısıyla insanın yeryüzündeki halifeliğini reddederek ona secde etmeye karşı çıkmış, gerekçe olarak da kendisinin ateşten, Âdem’in ise topraktan yaratıldığını söz konusu etmiştir. İblis’in karşı çıkış gerekçesi, yeryüzüne daha önce cinlerin hâkim olduğunu ve Hz. Âdem’in onların halifesi olarak yaratıldığını belirten rivayetleri desteklemektedir. Çünkü İblis, soyunu gündeme getirerek kendi soyunun bu işe daha ehil olduğunu söylemektedir. Âdem’e olan kin ve nefreti, Âdem’in soyunun, kendisinin soyunun (cinlerin) yerini alacak olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

c) Yüce Allah, Hz. Âdem’ e isimleri öğretmiş, bilgi edinme yeteneğini ona vermiştir. Bu nedenle o, Allah’ ın halifesidir. Ancak söz konusu halifelik sadece Hz . Âdem’ e has değildir. Çünkü aynı durum soyu hakkında da geçerlidir ve bu nedenle onlar da Allah’ ın halifesidirler denilmiştir.

cc) Hz. Âdem’e isimlerin öğretilmiş olması ve kendisine bilgi edinme yeteneğinin verilmiş olması, insanın konumunu diğer varlıklar arasında yücelten bir husustur. Ancak bunun Allah’ın halifesi olmakla bir ilgisi yoktur. Eğer böyle bir şey söz konusu olmuş olsaydı, insandan şu veya bu yönden daha üstün olan yaratıklar da bu yönler sebebiyle Allah’ın halifesi olurlardı. Kaldı ki insanın bilgisi, Allah’ın bilgisi yanında bir hiç mesabesinde. Bu nedenle insan bilgisi, Allah bilgisini temsil etmez.

d) Hadis-i şerifte, “halekallâhu Âdeme alâ sûretihi” buyrulmaktadır. Yani Allah Âdem’ i / insanı kendi sûreti üzere yaratmıştır. Bu da insanın Allah’ ın halifesi olduğunu gösterir denilmiştir.

dd) İnsanın, Allah’ın sûreti üzere yaratıldığı iddiasına gelince, tamamen sapık bir iddiadır. Bu iddia tasavvuf ehli tarafından ileri sürülmüştür. İbn Arabî, Fususu’l-

Hikem isimli eserinin Hz. Âdem'i konu alan birinci faslı'nda şöyle demektedir: “Yüce ve eşsiz tanrı, sayıya sığmayan güzel isimlerinin âyân-ı sâbite âlemindeki suretleri görmek diledi. İstersen-başka bir ifade ile - Tanrı vücut ile vasıflanmasından dolayı emre hasreden toplu varlık âleminde kendi aynını görmeyi ve bu görüşte kendi sırrını kendine açıklamayı murat etti diyebilirsin. “şu halde o ezeli olan insan, (şekliyle) hadis, zuhur ve neş’eti bakımından ebedi ve daimidir. “Böyle olunca o da (yani Allah) nefisini bize bizimle vafsetti. Bunun neticesi olarak biz onu gördüğümüz vakit kendi nefislerimizi görürüz ve o bizi gördüğü vakit kendi nefisini görür. “Hâlbuki o mahlûk (Âdem) âlemin sureti ile Hakk’ın suretinden ibaret olan iki sûret arasında ancak onun birleşmesinin aynıdır. Bu suretle de Hakk’ın elidir. “O (Âdem) hem Hak, hem de halktır. “İbn Arabî’den naklettiğimiz bu pasajlar, onun Hz. Âdem ile Cenabı Allah’ı aynileştirdiğini açıkça göstermektedir. O, daha da ileri giderek şöyle demektedir: “Bu en büyük hakikati Allah bana öğretince ben de kitapta onun çizdiği hudut içinde olan şeyi yazdım, yoksa hakikatine erdiğim şeyleri değil. “ Aynı anlayış vahdeti vücutçu bütün mutasavvıflarda mevcuttur. Meselâ tam anlamıyla vahdetti vücutçu olmayan fakat eserlerinde zaman zaman bu felsefenin etkisinde kalan Mevlâna Celalettin er-Rûmî şöyle demektedir: Sen o sırrı gör, insanı görme de canını lütuflarla kapalım, gerçeğe ulaşturalım. İblis, insanı Hak’tan ayrı gördü, bakışı ayrıydı onun. Sandı ki biz tanrıdan ayırız. Genellikle tasavvuf ehli arasında yaygın olan bu anlayış, Buharî’de geçen bir hadisin, Tevrat’ta geçen bir ayetle izah edilmesinden kaynaklanmaktadır. Tevrat’ta şöyle denilmektedir: “Ve Allah dedi: Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım ve denizin balıklarına göre ve göklerin kuşlarına ve sığırlara ve bütün yeryüzüne ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun. Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı.” (Tevrat/Tekvin, 26-27)Buharide geçen söz konusu hadis şöyledir: “Allah Âdem’i onun sureti üzere yarattı” . . Bu hadisin Tevrat’ta anlatılanla bir ilgisi yoktur. Çünkü hadisin vurûd sebebi kaynaklarda belirtildiğine göre şöyledir: Rasûlullah (s.a.v) birisinin kendi kölesini dövdüğünü görür. Rasûlullah, o kişiyi, kölesini dövmekten sakındırarak: “Allah Âdem’i onun sureti üzere yaratmıştır” buyurmuştur. Yani yüce Allah bu köleyi ve dolayısıyla bütün köleleri, efendileri gibi Hz. Âdem suretinde yaratmıştır. Böylece o kişiye: Bu köle de seninle aynı soydan, Hz. Âdem’den gelmektedir; onu dövdüğün zaman kendi atanı dövmüş gibi oluyorsun, demek istemiştir. Nitekim Ahmet b. Hanbel’in naklettiği bir hadis de bunu desteklemektedir. Söz konusu hadiste şöyle buyrulmaktadır: “sizden biriniz kavga ettiğinde yüze vurmaktan sakınsın. Çünkü Allah Âdem’i kendi sureti üzere yaratmıştır.

İslam inancına göre Hz. Âdem ilk insandır ve bu vasfı sebebiyle Ebü'l-Beşer künyesiyle anılır. Kur'an'da onun cennete girişi, oradan indirilişi ve şeytanla arasında geçen olaylardan bahsedilir. (Bakara2/31-33-35-37, A.İmran3/33, Maide5/27) Ancak Hz. Âdem'in yaratılış özellikleri ve fiziki yapısına pek değinilmez. Hz. Âdem'in bu yönü ile ilgili olarak nispeten detaya giren ayetler, onun yaratılış maddesine işaret eden ayetlerdir. Bu ayetlerde Âdem'in toprak, (A.İmran3/59) çamur, (İsra17/61, A'râf7/12, Sâd38/76) akışkan çamur, (Sâffât37/11)süzülmüş çamur, (Mü'minûn23/12)kurumuş çamur (Hicr15/16) ve biçimlenmiş kuru çamurdan (Rahman55/14) yaratıldığına dikkat çekilir. Bu özelliği ile Kur'an'ın, böyle bilgilerin insanlar için önemli olmadığını bunlardan ibret almak gerektiğini vurguladığını düşünmek mümkündür.

Hz.Âdem ile bilgiler genelde hadis kaynaklıdır. Hadislere göre Hz. Âdem Cuma günü, (Müslim, cum'a,17-18; Ebû Dâvûd, Salat,104), dünyanın dört bir tarafından alınmış topraktan yaratılmış, (Tirmizi, Tefsir,3) yaratıldıktan sonra kendisine ruh üflenmiş (Tirmizi,Tefsir,95) ve yine Cuma günü vefat etmiştir. (Ebû Dâvûd, Salat, 104.)

Hz. Âdem'in yaratılış keyfiyetine dair en önemli bilgi belki de sûret hadisinde verilmiştir. "Allah Âdem'i kendi sûretinde yaratmıştır" ifadesiyle başlayan bu hadis, başta tasavvuf ve kelam olmak üzere İslam düşünce dünyasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Ne var ki rivayetin bu derece meşhur olması, hem İslami veya gayr-i İslami oluşu noktasında âidiyyet ve dolayısıyla sıhhat tartışmalarına hem de yorum farklılıklarına konu olmasını engelleyememiştir. Hadisin israiliyyâtan olduğunu söyleyenler yanında, sıhhatini tartışmak bir tarafa "sûratihi" ifadesinde ki zamirin mercii konusunda farklı görüşler ileri sürenler olmuştur. Zamirin mercii hakkında üç farklı görüş ileri sürülmüştür

1.Zamir Allah'a râcidir. Bu görüş daha ziyade mutasavvıflar tarafından kabul edilmektedir.³⁰⁴

2.Zamir Hz. Âdem'e râcidir. Bu görüş daha ziyade kelami bir muhteva taşımaktadır ve Ehl-i kitap ile Ehl-i bid'at mensuplarına yöneltilen itirazları içermektedir. Buna göre

a.Allah Âdem'i dünyada yaşadığı şekil üzere yaratmıştır. Yani cennetten dünyaya gönderilirken Âdem'in şekli değişmemiştir.³⁰⁵

³⁰⁴İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs*, Beyrut 1972, s. 220

³⁰⁵İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs*, Beyrut 1972, s. 220

b.Hz. Peygamber, Dehriyyenin “insan nutfeden, nutfe ise insandan türer, bunun başı ve sonu yoktur” şeklindeki görüşüne cevap vermiş gibidir.³⁰⁶

c.Hz. Peygamber bu ifade ile tabiatçıların “insan, tabiatın fiili ve tesiriyle meydana gelmiştir” yönündeki iddialarını reddetmekte ve onun Allah tarafından yaratıldığına dikkat çekmektedir.³⁰⁷

d. Bu hadis “Allah saîd kulu sa’îd, şakî kulu şakî olarak yaratır” kaidesini desteklemektedir denilmiştir.³⁰⁸

3.Zamir, yüzüne tokat atılan şahsa râcidir. Kelamcıların zamirin mercii konusundaki ilk tercihi, teşbih ve teccime imkân vermeyecek şekilde en emin yol olarak “yüzüne tokat atılan şahsa” hamli olmuştur”.

Hadise adını veren sûret kelimesi sözlükte “şekil”, “hey’et”, “dış görünüş”, “tarz, tavır, yol, üslûp”, “sıfat”, “bir şeyi diğer şeylerden ayıran kendine has özellikler”, “müşahhas şeylerden zihinde kalan iz”, “ bir şeyin kendisiyle hâsıl olduğu şey” manalarına gelmektedir. Bazı sözlüklerde bu kelimenin insan yüzü manasına geldiği de ifade edilmektedir.³⁰⁹

Hadis kitaplarında bu hadisin “Allah Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır” cümlesinden müteşekkil bir rivayeti yoktur. Sadece Ahmet b. Han bel’in Müsned’inde bu tek cümleden oluşan bir rivayet yer alır. Ancak Ahmet b. Han bel’in oğlu Abdullah bu cümleyi naklettikten hemen sonra şu açıklamayı yapmıştır: “Babamın kitabında “Boyu altmış zirâ idi” ifadesi de yer almaktadır. Ancak bu kısmı bize nakledip nakletmediğini hatırlamıyorum.³¹⁰ Dolayısıyla hadis özellikle hadis kaynaklarında mutlaka bir bağlam içerisinde rivayet edilmiştir.

Bu bağlamın temel cümlesi olan “Kardeşinizin yüzüne(veya “kavga ederken yüze”)vurmaktan sakının” ifadesi on üç yerde bu şekliyle yani tek cümle olarak, beş yerde “Allah Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır” cümlesiyle birlikte yani iki cümlelik bir hadis şeklinde, üç yerde ise “Allah senin ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsın, demeyin” cümlesinin de eklenmesiyle üç parçadan müteşekkil bir metin olarak nakledilmiştir. “Kardeşinizin yüzüne (veya “kavga ederken yüze”) vurmaktan

³⁰⁶İbn Hibban, *Sahih*, Beyrut 1987, VIII, 12–13

³⁰⁷el-Askalani, *Fethu’l-bârî*, Beyrut 1989, IX, 4

³⁰⁸İbn Fûrek, *Müşkilü’l-hadis ve beyânühû* (Nşr. Emin Kal’aci), Halep 1982, s. 19–20

³⁰⁹İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, IV, 473; el-İsfehani, *el-Müfredât*, s. 427

³¹⁰Ahmed, *Müsned*, II, 323

sakının. Çünkü Allah Âdem'i onun sûretinde yaratmıştır" şeklindeki bir rivayetinde ise ikinci cümlenin yani "Allah Âdem'i onun sûretinde yaratmıştır" ifadesinin senede adı geçen râvilerden birine (Abdurrahman b. Mehdî) ait olduğuna dikkat çekilmiştir. Yine Allah Âdem'i kendi sûretinde yaratmıştır" ifadesinin "Allah senin ve sana benzeyenlerin yüzünü çirkinleştirsın, demeyin" cümlesiyle beraber nakledildiği bir de mevkuf rivayet vardır. Buhârî şârihleri, bu hadisin şerhinde "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" cümlesinin "ziyade"olduğunu söylerler. İbn Kuteybe'ye göre "Kardeşinizin yüzüne vurmaktan sakının" kısmı "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" kısmına daha sonra eklenmiştir.³¹¹

Hız. Ali'ye göre (40/661) göre "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" cümlesi Ehl-i Kitâb'a ait olup şirk ifade etmektedir.³¹² İbn Abbas'a (ö.68/687) Ebû Hureyre'nin (ö.59/679) "Allah Âdem'i kendi sûretinde ve altmış zirâ uzunluğunda yaratmıştır" dediği nakledilince "Ebû Hureyre doğru söylemiş. Allah Âdem'i kendi ilmindeki sûreti üzere yaratmış, bunu daha sonra başka bir sûrete çevirmemiştir" demiştir.³¹³

e) Yaratıklar arasında Allah'ın isim ve sıfatlarını kendisinde taşıyan tek varlık, insandır ve insan da Allah'ın halifesidir denilmiştir.

ee) İnsanın, Allah'ın isim ve sıfatlarını kendisinde taşıyan tek varlık olduğu iddiası da gerçeklere aykırı bir iddiadır. Yüce Allah zatıyla olduğu gibi isim ve sıfatlarıyla da benzeri olmayandır. Allah'ın sıfatları sınırsızdır. Görmesi vardır ama bizim görmemiz gibi değildir, duyması vardır ama bizim duymamıza benzemez vs. ayrıca Allah'ın öyle nitelikleri ve sıfatları vardır ki, sınırlı da olsa bizde o nitelikler mevcut değildir. Söz konusu edilmek istenen sıfatlar konusunda da insan yegâne değildir. İnsanda görme varsa, bütün canlılarda görme vardır. Hatta bazı canlılar insandan daha iyi görür. Söz konusu diğer sıfatlarda böyledir. İnsanda irade varsa, ilim varsa, cinlerde de irade ve ilim vardır. İnsanlar sadece bilgi üretme konusunda diğer canlılardan üstündür. Diğer niteliklerin tamamında insandan üstün canlılar mevcuttur. Ama insan bütün nitelikleriyle diğer canlılardan üstün olmuş olsaydı bile bu, onun Allah'ın halifesi olduğu anlamına gelmezdi. Çünkü halifelik, kendisine halife olunan kişinin yokluğu yahut işlerini yürütmek konusundaki acizliğinden kaynaklanan bir husustur. İnsanın Allah'ın halifesi olduğunu iddia edenlerin söyledikleri gibi âcizlik

³¹¹İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, s. 219.

³¹²Rabî' b. Habîb, *Müsnedü'r-Rabî'*, Kahire 1349, III, 28.

³¹³Rabî' b. Habîb, *Müsnedü'r-Rabî'*, Kahire 1349, III, 23.

orada hazır olmaktan kaynaklanmıyor olsa bile, halîfe olan aşağı yukarı yerine halîfe olduğunun niteliklerine yakın, onun yerine getirdiği işi şöyle veya böyle onun gibi yerine getiren için söz konusudur. Açıktır ki insan ile Allah arasında ki fark kıyas kabul etmeyecek ölçüdedir. Kısacası “halife”, yetki devralma anlamındadır. Yetki devralmak ile emir almak birbirinden farklı şeylerdir. İnsan, Allah’ın yetkilerini devralmıyor ki O’nun halifesi olsun. İnsan’ın Allah karşısındaki konumu, emir almaktır ve bu da kulluğu ifade eder.³¹⁴

Bu konuda dillendirilen bir hadis daha vardır ki onun manası da şöyledir. “Bilinmeyen bir hazine idim ancak bilinmeyi diledim ve bir yaratık yaratıp ona kendimi tanıttım o’da beni tanıdı.” Bu hadis hakkında İbn Teymiye, Zerkeşi, İbn hacer, Suyuti ve diğer alimler Peygamberimize ait değildir, senedinin zayıf veya sahih olduğuna dair bir bilgi yoktur demişlerdir. Bu hadis sufi kelamcılar tarafından çok kullanılmıştır.³¹⁵

³¹⁴Şimşek, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 561

³¹⁵el-Aclûnî İsmail b. Muhammed b. Abdü’lhâdi’l Cerrâhi’l Aclûnî’s Şafi’î,(öl.1162), *Keşfü’l Hafa ve Müzîlü’l İlbas*, c. II, s. 121.Dâru’l kütübü’l İlmiyye, Beyrut-lübnan 1997

SONUÇ

Âlemlerden müstağni olan Allah'ın halifeye/vekile ihtiyacı yoktur. "Allah'ın halifesi" şeklinde bir ifadeye ne bir ayet ve ne de sahih herhangi bir hadiste rastlıyoruz. Allah'ın temsil edilebilir bir varlık olarak algılanması, Hz. İsa'yı enkarne olmuş (et giymiş -Allah'ın oğlu-) biçimi olarak gören Hıristiyanlara ait bir düşünce idi. İslâm'ı istismar ederek, İslâm'ın öngörmediği usullerle işbaşına geçen zalim yöneticiler, İslâm'ı kullanarak dini siyasete âlet etmek için "Allah'ın halifesi", "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" vasıflarını kendileri için uygun bir unvan olarak gördüler. Kötülük ve adaletsizliklerini örtbas etmek için kendilerine tanrısal bir statü vermeleri, müstekbirlerin geleneksel tavrı olsa gerek. Bunlar, ilâhî tayinle iktidar oldukları iddiasını sürekli tekrarlamışlardır. Firavunlar, zaman zaman kendilerini tanrının oğlu (Ra tanrısının, güneşin oğlu), hatta zaman zaman da tanrının kendisi olarak sunarlar. Japon imparatorlarına yirminci asra kadar hâlâ "güneşin oğlu" deniliyordu. İnsan, tarih boyunca, ilâhî adalete aykırı olarak, hak etmediği vasıflara sahip çıkmaktadır. Bu olumsuz tavrı gösterenler arasında, vahye muhatap olmuş ama onun kadrini kıymetini bilememiş ve tahrif etmiş Yahudi ve Hıristiyanlar, ümmî Kureyşliler de vardı.

Yahudi ve Hıristiyanlar: "Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz." Mâide5/18 sözü ile Allah tarafından seçilmiş ırk görüşünü savunurlar. Fil olayının sonucunu kendi üstünlüklerine yoran Kureyşliler de, kendilerinin Mescid-i Haram'a daha lâyük olduklarını ileri sürerek (Enfâl8/34) hak etmedikleri bir imtiyazla (Tevbe9/19) bütün kabilelerin Kureyş'e tazimini sağlamaya çalışmışlardır. Görüldüğü gibi zulüm iktidarları kendi meşruiyetlerini garanti altına almak için insan fitratında vazgeçilmez bir olgu olarak yer alan Allah'a inanma eğilimini kullanarak Allah adına hareket ettikleri iddiasıyla, mazlumları etki ve yetki altına almaya çalışmışlardır. Cahili zihniyet, kendi iddialarına göre risâletten önce Allah'ın yakınlarıdır. (Enfâl8/34, Tevbe9/19) Risâletten sonra Emeviler döneminde ise Allah'ın halifesidir. İslâm düşüncesinin değişime uğradığı tarihin daha geç dönemlerinde ise "zıllullah"tır; yani Allah'ın gölgesi. Artık sultanın yaptığı zulümden vazgeçmesi isteniyorsa o zaman yapılacak tek şey vardır, Oturup dua etmek! Çünkü her haliyle yeryüzünde Allah'ın gölgesi olan sultana isyan en büyük günahdır(!)

Rasulullah için Kur'an ısrarla "kul" vasfını verdiği, Allah'ın halifesi gibi ifadeler O'nun için bile söylenmediği halde, Emevilerden itibaren sözde halifeler için,

Rasûlullah'ın halifesi, mü'minlerin emîri, Müslümanların halifesi gibi sıfatlar yeterli gelmiyor, cılız kabul ediliyordu. Allah'ın yeryüzündeki temsilcileri ilan edilen bu müstağni liderler, Allah'ın kulluğuna değil; vekilliğine soyunuyor. Ortaya koydukları siyasete/pratiğe göre de dini yorumlayıp zulümlerine kılıf geçiriyorlar. Böylece dokunulmazlıkları olan küçük yeryüzü ilahlıkları, rahatlıkla sömürü düzenlerini devam ettirecek; ama asla eleştirilemeyeceklerdir. Çünkü sultaları Allah'ın takdiridir(!)

İlk dönem İslam öncüleri, Resul'ün ve Kuran'ın yönetim için kavramlaştırdığı “emir” kelimesini kullanmışlar, kendilerini “emîr” olarak görmüşlerdir. Kur'an, yöneticilere “Ülü'l-Emr” ve “Veliyyü'l-Emr” (Nisâ4/83) terkinini tercih eder.

Kur'an, halife kelimesini açık bir şekilde arza izafeten kullanıyor; Allah'a izafeten hiçbir yerde kullanmıyor.

insan, nasıl hareket edeceği konusunda denenmektedir. Oysa Allah'ın temsilcisi olarak görülen birinin özgür bir iradesi olmasından bahsedemeyiz. Böyle bir statüye sahip birinin yapıp ettiklerinden dolayı sorgulanması da söz konusu olamaz. Çünkü yapıp ettikleri Allah adına, Allah'ı temsilendir. Bu ise kabul edilebilir bir durum değildir.

İnsana, kâinatta Allah'ın biçtiği konum yerine; hak edilmeyen bir statüye kaydırarak yer aramak, eşyada var olan dengeyi tersine çevirmek demektir. İnsan, ancak insana veya kendisinden önce yeryüzünde hüküm süren yine kendisi gibi irâdi bir varlık olan cinlere temsilci/halife olur. Ontolojik denge açısından eşitliğe sahip olmayan insanla Allah arasında müşterek bir vekâlet sistemi yoktur. O halde Allah'ın vekil/halife edinmesinden söz etmek mümkün değildir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, İstanbul 1990.
- Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya (Ö.395H/1004M), *Mu'cemu Mekâyîsi'l-lüğa*, 6C, Tahkik: Abdüsselam Harun, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1980.
- Arslan, Ali, *Büyük Kur'an-ı Kerim Tefsiri (Hulâsatü't Tefasir)*, Arslan Yayınları, İstanbul.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı, İstanbul, 1997.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar neşr. İstanbul, 1988.
- Aynî, Bedreddin, *Umdetu'l-kârî*, Beyrut, ts / Mısır, 1972.
- Bayraklı, Bayraktar, *İslamda Eğitim*, İstanbul / 1989.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *K.Kerim Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*, İpek Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Bulaç, Ali, *İslam ve demokrasi (Teokrasi-Totaliterizm)*, İst. 1993.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, Damla yay. İstanbul, 1997.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", *DİA*, İstanbul 1988.
- Ca'fer b. Mansûrî'l-Yemen, *Serâiru ve Esrâru'n-Nutekâ*, nşr. M. Gâlib, Beyrut 1984.
- Cebeci, Lütfullah, "İsrafil", *DİA*.
- Çanga, Mahmut, *K.Kerim Lügati*, Timaş Yayınları 2004.
- Demir, Ö - Acar, M - *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul 1992.
- Ebu Ya'lâ, İbn Ferrâ Muhammed b. Huseyn, *el-Mu'temed fi Usûli'd-Dîn* (nşr. Vedî Zeydan Harrad), Beyrut 1974.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzilü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehadîs 'alâ elsineti'n-nâs*, I-II, haleb, ts.
- el-Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, (ö.1270/1854); *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, (1270/1853) I-XXX Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- el-Askalânî, İ.Hacer Ahmed b.Ali el-Askalânî, (Ö.852H/1448M), *es-Savâ'iku'l-muhrika*, Kahire, 1312.
- el-Askalânî, İbn Hacer Ahmed b.Ali el-Askalânî, (Ö.852H/1448M), *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire 1407/1986-87.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin Mes'ûd, *Meâlimü't-Tenzîl (Tefsîru'l-Bağavî)*, Dâru'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1997.
- el-Beyhakî, Ahmed b. Huseyin (Ö.728h/1065M), *İsbâtü Azâbi'l-Kabr*, Dâru'l-Furkân, Amman 1983.

el-Cevheri, İsmail b. Hammâd el-Cevheri, es-Sihah, <http://www.alwarraq.com>, IV/1356.

el-Ceziri, (Cuzeyri) Abdurrahman el-Ceziri, *el-Fıkh 'ale'l Mezahib'il Erba'a (Dört Mezhebin Fıkhı)* I-V, Kahire 1392----Beyrut, ts.

el-Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, (816H/1413M), *et-Tarifât*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1978.

el-Cüveynî, Ebü'l-mealî Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, (478/1085) *el-Gıyasî*, Katar, 1401.

ed-Derveze, M. İzzet ed-Derveze, *et-Tefsîrü'l Hadîs, Nüzul Sırasına Göre K. Kerîm Tefsîri* (Çeviri Vahdettin İnce) Ekin Yayınevi, İstanbul.

el-Endelûsî, Ebü Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.

el-Endelûsî, İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Katar, 1412/1991.

el-Feyruzabadi, Mecduddin Muhammed b. Ya'kub el-Feyruzabadi, *Besâiru zevi't Temyiz fî Letâifil-Kitabi'l Aziz*, Kahire-1973.

el-Feyruzabadi, Mecduddîn Muhammed Ebu't Tahir el-Feyruzabadi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut, 1406/1986.

el-Feyyûmî, Ahmed b. Ali el-Mukrî el-Feyyûmî, (Ö.770H/1368M), *el-Mısbâhu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, Tahkik: Abdülazim eş-Şenâvî, Dâru'l-Maârif, Kahire.

el-Gazali, Ebu Hamid Muhammed el-Gazali (450-505/1111) *el-İktisad fil İtikad*, Beyrut 1403/1983.

el-Gazalî, Ebu Hamid Muhammed el-Gazali (450-505/1111), *Faysalu't Tefrika Beynel İslâm ve'z Zındıka*, Mısır, 1319.

el-Gazali, Ebu Hamid Muhammed el-Gazzali (450-505/1111), *Ihyau Ulûmi'd-dîn*, I-IV, Beyrut 1402-1403/1982-83.

el-Halidî, Muhammed Abdulhamid, *Kavâidu Nizâmi'l-Hukm fi'l-İslâm*, Kuveyt 1980.

el-Heysemi, Ebu'l Hasan Nûreddin el-Heysemi, *Mecma-uz Zevaid ve Menba'u'l Fevâid*, I-X, Beyrut, 1967.

el-Hirevi, Ali b. Muhammed Kari el-Hirevi, *Şerhu's-Sifa*, İst. 1309.

el-'İcî, Adududdin el-'İcî, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Beyrut ts.

el-İsfehâni, Hüseyin b. Muhammed b. Rağîb el-İsfehâni Ebu'l-Kâsım, (ö.502/1108), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Dârülmari'fe, Beyrut, ts.

el-Kaşîfü'l-Ğıta, *Caferi Mezhebi ve Esasları* (trc. Abdülbaki Gölpınarlı), 5. bs. Kum 1412/1992.

el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde sosyal hayat ve kurumlar* (trc. Ahmet Özel), I-III, İstanbul, 1990-93.

el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, (ö.671/1273); *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (I-XX), Mısır 1967. (*Tefsîru'l-Kurtubî*), Buruc yay. Cihan Ofset 1997 Tercüme ve notlar M. Beşir Eryarsoy.

el-Maturidi, Ebu Mansur Muhammed el-Maturidi, *Te'vilat Ehlü's Sünnel*, I (nşr. İbrahim Avazeyn-Seyyid Avazeyn), Kahire 1391-1971.

el-Maverdi, Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdi (3364/974- 450/1058), *el-Ahkam'us Sultaniyye*, Beyrut 1405/1985.

el-Merdâvî, Ali b.Süleyman el-Merdâvî (Ö.855H/1451M), *el-İnsaf fi Ma'rifeti'r-Râcih mine'l-Hıfâf ala Mezhebi'l-İmam Ahmed b.Hanbel*, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, Kahira, 1376H/1451M.

el-Merginani, Burhaneddin Ali b. Ebi bekr b.Abdilcelil el-Fergani el-Merginani (Hicri 593 tarihlerinde yaşamış), *el-Hidaye Şerhü Bidayetü'l Mübtedi*, Kahire:1965.

el-Merzûkî, İbrahim Abdullah el-Merzûkî, *Hukûku'l-İnsân fi'l-İslâm* (İngilizce'den trc. M. Huseyn Mürsî), Abudabi 1997.

el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri)*, İnsan yay. İstanbul, 1986.

el-Muftî, Muhammed Ahmed; el-Vekîl el-Muftî, Sami Salih, *En-Nazariyyetu's-Siyâsiyyet'i-İslâmiyye fî Hukûki'l-İnsâni's-Şer'iyye –Dırâsetun Mukâranetun-*, Katar 1410.

el-Münâvî, Muhammed Abdurrauf el-Münâvî, (1396-1467), *Feyzü'l Kadir şerhü'l-Cami'is-Sağir*, I-VI, Kahire1357.

en Neccar, Abdulvehhab en Neccar, *Kıyasu'l Enbiya*, Beyrut 1986.

en-Nesefî, Ebü'l Berekât Abdullah b. Ahmed Mahmud en-Nesefî, *Medarikü't Tenzil (Tefsîru'n-Nesefî)*, Kahraman Yayınları İstanbul 1984 Elif Ofset.

en-Nesefî, Ebu Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Konya, 1327.

en-Nesâ'î, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali en-Nesâ'î, *Hasâis*, s. 31, Neced, 1369.

en-Nevevi, Yahya b. Şeref en-Nevevi, *el-Minhac fî Şerh-i Sahih'i Müslim*, I-XVIII, Kahire, 1347-49/1929-30, 1392/1972.

en-Nisâbü'rî, Müslim b. Haccac en-Nisâbü'rî (Ö. 256H/874M), *Sahihu Müslim*, V C, Tahkik: Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1955, 4/2083 (Zikir 17) Hadis No:2711, (Babu ma yekûlü inde'n-nevm.)

el-Pezdevî, Ebu Yusr el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnel Akâidi (Usûlü'd-Dîn)* (çev. Şerafeddin Gölcük), 2. bs. İst. 1988.

er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, (ö. 606/1206) *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

er-Reyyis, M. Ziyauddin er-Reyyis, *en-Nazariyyatu's-Siyâsiyyeti'l-İslâmiyye*, Kahire 1979.

- es-Sabuni, M.Ali es-Sabuni, (1930 -) *Safvetü't Tefâsir*, (trc ve tahrir: Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz) Ensar Neşriyat İstanbul, 1995.
- es-Serahsî, Şemsü'l eimme es-Serahsî (ö. 490/1097), *el-Mebsut*, I-XXX, Kahire, 1324-31.
- es-Sicistânî, Ebu Davud, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî (Ö.273H/886M), *es-Sünen*, IIC, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire1952.
- es-Sumî', Salih Huseyn es-Sumî', *Ezmetü'l-Hurriyyeti's-Siyâsiyye fi'l-Vatani'l-Arabî*, Kahire 1409/1988.
- es-Suyûtî, Celâleddîn es-Suyûtî, (1445-1505), *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, Dârülmaârif, Beyrut, ts.
- es-Suyuti, Celâleddîn es-Suyuti (1445-1505), *Tarihu'l Hulefa*.(nşr.M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1371/1952, 1389/1969.
- eş-Şa'rani, Abdulvehhab b. Ahmed eş-Şa'rani, (h.898-973) *Tabakatü'l Kübra,I-II*, Mısır 1954.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1410/1990.
- eş-Şevkani, Muhammed b.Ali eş-Şevkani, (h.1173-1250) *Fethu'l Kadir*, I-V, Kahire 1383/1964.
- eş-Şirvani, Harun Han eş-Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare* (trc. Kemal Kuşçu), Ank. ts.
- et-Tabatabaî, Muhammed Hüseyin et-Tabatabaî, *el-Mizân fi Tefsîr-il Kur'ân* , (Mütercim Vahdettin İnce) , Kevser Yayınları, Ekim 2001.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Beyrut 1995.
- et-Tabliyye, el-Kutb Muhammed et-Tabliyye, *el-İslâm ve Hukûku'l-İnsân -Dirâsetun Mukâranetun-*, 2. Bsk., Daru'l-Fikri'lArabî, 1404/1984.
- et-Taftazânî, Sadeddin Mes'ûd b. Ömer et-Taftazânî, *Şerhu'l-akaid*, Kahire 1408/1988.(I-II, İstanbul, 1277.)
- et-Taftazanî, Sadeddin Mes'ûd b. Ömer et-Taftazanî, *Şerhu'l-Makâsıd*,I-II, İstanbul 1277 (nşr. Abdurrahman Umeyra), Amman 1407.
- et-Tûsî, Nasıreddin et-Tûsî, *Risalet-i İmamet* (nşr. M. T. Dâniş Pejve), Hardadmâh 1335.
- et-Tusi, Ebu Cafer Muhammed b. Hasan et-Tusi, *et-Tıbyan fi Tefsiri'l Kur'an*, Necefü'l Eşref-1957.
- el-Uceylî, Süleyman b. Ömer el-Uceylî (Ö.1204H/1789M), *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye bi Tavîhi Tefsiri'l-Celâleyn li'd-Dekâiki'l-Hafıyye*, IV C, Matbaatü İsa el-Halebi, Kahire.
- ez-Zebîdî, M. B. Muhammed Abdurrezzak el-Huseyni el-Murtaza ez-Zebîdî, (ö. 1205/1790); *Tâcu'l-Arûs, Min Cevâhiri'l Kâmûs*, (I-X), Beyrut 1998.

ez-Zebidî, Ahmed Ez-Zebidî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi Şerhi*, I-III (trc. Ahmed Naim); IV-XII (trc. Kâmil Miras)Ank.1970.

ez-Zernuci , İmam Burhanüddin ez-Zernuci, (öl.1202), *Ta'limü'l Mütealim*, İst. 1980.

ez-Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, (ö.538/1143); *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-IV, Beyrut, 1417/1997.

ez-Zuhaylî, Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-Münir*, (tercüme Hamdi Arslan, Dr. Ahmet Efe, Beşir Eryarsoy, Dr.H. İbrahim Kutlay, Nureddin Yıldız) Bilim evi Bas. Yay. Ltd.şti. , İstanbul, 2005.

Emiroğlu, Tahsin, *Esbâb-ı Nüzûl*, Uysal Kitabevi, Konya, 1980.

Erdem, Mustafa, *Hazreti Adem*, Ankara 1993.

Güler, İlhami, *Politik Teoloji Yazıları*, Ank. 2002.

Gülçür, Musa Kazım, *K.kerim sözlüğü*, Işık Yayınları: İzmir / 1994.

İbn Abidin, Muhammed Emin b. Âbidin, (h.1198 -1252) *Reddü'l Muhtar ale'd Dürri'l Muhtar*, I-VI; İst.1982.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali el-Arabî, (ö. 543/1148), *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrari'l-malikiyye ve'l-melekiyye*, I-VIII, Kahire, 1392-1402 /1972-82 (İstanbul 1293).

İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali el Arabi, *Fusûsü'l-hikem ve husûsü'l-kilem*, Mısır, 1940.

İbnü'l Cevzi, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Cevzi, (v.h. 597), *Zâdu'l Mesir fî İlmit-Tefsir*, I-IX. Beyrut-1964-68.

İbnü'l Esîr, Ali b. Muhammed b. Esir (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, (I/XIII) Beyrut 1385/1965.

İbnü'l Fûrek, *Müşkilü'l-hadis ve beyânühû* (Nşr. Emin Kal'aci), Halep 1982.

İbn Haldun, (1332-1406), Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, *Mukaddimetü ibn Haldun*, I-III,Kahire, 1401. (çev. Zakir Kadiri Ugan) Dördüncü Baskı, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1996.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b.Hazm (384-456/994-1064), *el-Muhalla*, I-XI, Kahire, ts.

İbn Hibban, Muhammed b. Hibban, *Kitabü's Sikât*, Haydarabad 1393-99/1973-79.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik b. Hişam, (v.218/834)*Siretü ibn Hişam*, I-IV, Kahire, 1375/1955.

İbn Hümam, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Hümam (861/1457),*Fethu'l Kadir*, Beyrut: 1316.

İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyim (Ö.751H/1350M), *et-Tibyan fi Aksâmi'l-Kur'ân*, I C, el-Mektebetü't-Ticariyye el-Kübra, Kahire 1933.

İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyim (Ö.751H/1350M), *er-Rûh*, IC, Dâru'l-Fikr, Amman 1985.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, (h.701-774), (thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî) *Muhtasar Tefsîru İbn Kesîr* (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm), Dâru'lfikr, Beyrut, 1416/1996.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, (h.701-774) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Kahire,1351-1358.

İbn Kuteybe, *Kitabu'l-imâme ve's-Siyâse*, (nşr. M. Mahmud Rafî'î), Mısır 1322/1904/ (nşr. Taha Muhammed ez-Zeyni), I-II, Kahire 1387/1967.

İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, Beyrut 1972.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Manzûr, (ö.711/1311) *Lisânü'l-Arab*, (I-XV), Dâru Sâdır, Beyrut, 1410/1990.

İbn Sabbâğ, el-Fusûlü'l-mühimme, Necef, 1950.

İbn Teymiyye, (v. 1328/728), *es-Siyâsetü's-Şer'iyye fî İslâhi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye*, Mısır 1322.

İbn Teymiyye, *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şî'ati'l-Kaderiyye* (nşr. Muhammed Raşid Sâlim), y.y. 1406/1986.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim b.Teymiyye, (Ö.728H/1327M), *Mecmu'u-Fetâvâ*, I-XXXVII, Riyad 1381-86.

İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*,I-II, İstanbul 1341-43.

Karaman Hayrettin, Çağrıcı Mustafa, Dönmez İbrahim Kafi, Gümüş Sadrettin, *Kur'an Yolu*.

Kattân, Halil (müt. Arif Erkan), *Ulûmu'l-Kur'an* (Kur'an İlimleri), Timaş yay. İstanbul, 1997.

Karaman' Hayreddin, *Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993.

Kılavuz, Ahmet Saim, "Azrail", DİA.

Kutub, Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Hikmet Yayınları, İstanbul (Mütercim, M.Emin Saraç, İ. Hakkı, Şengüler, Bekir Karlığa)1973 I-XVI.

Koçyiğit Talat - Cerrahoğlu İsmail, *K.Kerim Meal ve tefsiri*, Ankara-1984.

Mehmed Vehbi Efendî, (1861 - 1949). *Hülasatü'l Beyan fî Tefsiri'l Kur'ân*, İst.1966.

Mukâtil b. Süleyman, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, İşaret Yayınları.

Molla Hüsrev, (v. 1480), *Mir'at-ül Usul fî Şerhi Mirkat-ül Vüüsül*, İst.1307.

M. Reşit Rıza, *Tefsîru'l Kur'âni'l hakim: Tefsîru'l Menar*, I-XII, KahireMısır 1366.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, MEB Yay.

Rabî' b. Habîb (ö. 175-180) *Müsnedü'r-Rabî'*, Kahire 1349.

- Şenel, Alâeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Kısaltılmış 7. bs., Ank. 1998.
- Şimşek, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası.
- Uludağ, Süleyman, *İslam-Siyaset İlişkileri*, Dergah yay. İstanbul, 1998.
- Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil yay. İzmir, 1999.
- Vecdi, Ferid Muhammed (ö. 1374/1...) - *el Mushafu'l Müfesser*, Kahire, ts.
- Wensinck, *Miftâhu künûzi's-sünne*, (trc. M. F. Abdalbâkî), lahor, ts. Beyrut 1403-1983.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, (v.1942) *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Yayıncı Zehraveyn, Fatih-İstanbul, 1935-39.
- Yıldırım, Suat, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yayınları İZMİR.